

3 1761 07500636 1

Bach, Aleksei Nikolaevich
Tsar-holod

HB
178
B3319
1915

ія Українських Соціалістів - Революціонерів.

„Боротьбою здобудем ми право своє!“

А. Бах.

ЦАР-ГОЛОД.

Переклав
Микола Залізняк.

Друге українське виданє.

Наклад і друк партійної друкарні.
1915.

„Боротьбою здобудем ми право своє!“

*Любім Ви
виз Микола.*

А. Бах.

ЦАР-ГОЛОД.

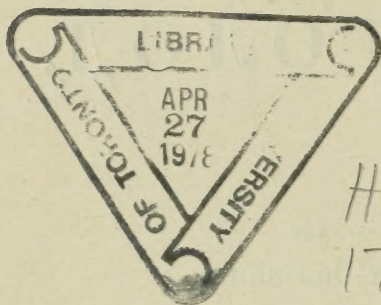
Переклав

Микола Залізник.

Друге українське виданє.

HB

178

B3319

1915

Цар-голод.

Лютий в світі є цар —
Голод — іменнє йому!

Забудьмо на хвилю про власні злидні та турботи й пригляньмо ся пильно до життя, що кипить довкола нас — яким же дивним та незрозумілим здаєть ся воно нам на перший погляд! На кожному кроці зауважимо ми безліч незрозумілих суперечностей. Одні працюють в поті чола, — другі нічого не роблять; одні голодують та як мухи вмирають від усяких хоріб — другі живуть в розкішних палацах і їдять зі срібла та золота; одні нарікають та терплять, — другі тішать ся та радіють. Міркуючи по справедливості, треба було сподівати ся, що саме той живе в достатках, хто працювитий та ощадний: праця в них аж горить, і все йде добре. А оплакують свою долю трутні ледачі, та так їм і треба. Бо коли ти ледащо, пяниця, нарікай сам на себе, терпи всяке лихо та злидні, бо сам винен.

Дійсно було б так, як ми сподівали ся, коли б усе діяло ся по справедливості. Але в дійсности все виглядає цілком инакше. Живуть в злиднях, гинуть від голоду та хоріб, безперестанно борять ся з жорстокою долею саме ті, що в кривавому поті чола працюють, а жите трутнів ледачих — то безперестанне свято. Багато є таких, що тільки й уміють, що гроші переводити, а грошей в них хоч лопатою гребти. Чи ж се справедливо? Хто не родив ся сином богача, весь вік в злиднях житиме; спить ще в колісці, а вже горе та лихо чигають на нього, щоб ухопити й понести на муки в жите. Візьмімо для прикладу селянську дитину. Ще його від землі не видно, а вже воно тягне на шиї тяжке ярмо, хотіло би побігати, пограти ся, а натомість йому дають лозину до рук та велять гусей пасти; а коли підросте, одержить вищий чин — буде свині пасти, пізнійше телята і так далі по порядку. Та се ще нічого, бо сі дитячі літа селянської дитини минають принаймні без журби: гірше їй як підросте. Ось минуло їй вісім літ. Надійшла зима: заможнійші батьки віддають своїх дітей до шкіл; хотіло ся б і убогому хлопцеві до школи — весело там бути разом з іншими. Та він сього не може зробити; не для вбогих дітей така розкіш. В

батька влітку хліб погано вродив, а тут треба платити податки та недобори; грошей нема, а ротів багато. Довідується тоді батько, що суєдний пан заложив фабрику сірників: знайшла ся добра людина, що малечі заробіток дасть. Хлопцеві на фабрику йти хочеть ся так само, як грішникові горячу сковороду лизати. Та що робити — батько веде. Знає він добре, що за 12 та 14 годин праці на день зароблятиме хлопець тільки по 10 копійок; знає добре, що від сірки та фосфору почне він на фабриці слабувати. Тяжко йому, та все ж він міркує, що й сі 10 копійок потрібні в господарстві.

Коли йому пощастить, коли його ще змалку не змарнує хвороба й не скалічить машина — то доживши до 18 років мусітиме він сам подумати про свою долю. В фабриці сірників для нього вже нема місця; адже він не може працювати за 10 копійок денно, і через се хазяїн приймає на його місце молодших, котрим менше платить, а його викидає. Лишити ся на селі при батькові він теж не може: батько землі має мало і сам ледве з неї вижити може. Йде тоді наш хлопчина до міста і поступає там наприклад на фабрику ситцю. Дивно йому зразу здало ся, коли його ставили біля машини — важко було справляти ся біля неї. Так і здається, що от от або правдиво урветь ся, або руку захопить між шестерню. Та помалу призвичаїв ся він до нової роботи. Попрацював таким чином років три, а може й більше, приладив ся до роботи і зробив ся добрим ткачем. Живе він якось і думає весь вік свій при праці на фабриці прожити, коли нараз — гуп! — Власник фабрики оповіщує, що він мусить половину робітників на фабриці розщитати, бо на ситці попиту не має і фабрика приносить страти. Наш ткач опинив ся разом з товаришами на вулиці. Пробував був щастя по інших фабриках, але скрізь почув однакову відповідь: „вибачайте, приятелю, ледве позбув ся я своїх власних робітників, та й то по поліцію доводило ся посилати“. Сів тоді наш ткач на міліні; немає на нього попиту та й край!

Що має робити? А пити та їсти треба; через се поступає він на першу фабрику, де тільки його прийняли. Опинив ся він наприкад на гамарні. Скільки бідолаха натерпів ся й які пекельні муки терпіти мусів, поки хоч трохи призвичаїв ся до нової роботи і забув своє ткацьке ремесло! Та не ветиг він до нового становища навикнути, як його знову прогнали. Мусів він тоді третього ремесла вчити ся. І так ціле жите своє він тягавь ся, не знаючи, з якого боку лихо на нього впаде.

Безнадійний біль огортає людину, коли вона здумає, що на світі діеть ся. Стільки людина значить, скільки

тріска, котрою хвиля на всі боки кидає. Як хвиля кидає її доля жорстока, рве її торгав, аж нарешті до краю поламану вона викине її кудись на брук або під паркан — тут здихай!

Щож то за доля така? Щож то за сила така незнана, що так жорстоко людьми кидає, граєть ся ними, як трісками, позбавляє їх своєї волі? Дійсно велика се сила!

Лютий в світі є цар —
Голод — іменне йому!

Ось що се за сила! Цар-голод орудує людьми. Та не страшний був би голод, коли б лихий людський лад не додавав йому такої страшної сили. Все лихо від людського ладу. Чого одним добре, другим погано, чого одні розкошують, другі з голоду пухнуть?

Багато наумчив ся людський розум, поки розв'язав се питає, поки дізнав ся, де правда, де кривда в людських порядках.

Про сю правду та кривду людського ладу ми й будемо говорити. Коли все для нас буде ясне, може стати ся, легше нам буде зарадити людській недолі.

Розділ І.

Співробітництво. Поділ праці. Обмін. Товар.

Щоб нам легше було зрозуміти суть теперішнього ладу, почнемо з давніх часів. Коли ми хочемо добре пізнати яку людину, ми насамперед розпитуємо ся про все життя її від дитячих літ. І коли все її минуле життя буде перед нашими очима, тоді нам легко буде сказати, що се за людина. Те саме можна сказати і про весь людський рід. Коли дізнаємо ся, як він жив від найдавніших часів і до нашого часу, як він дійшов до теперішнього свого становища — зрозуміємо багато сучасних річей.

За старовинних непамятних часів весь рід людський жив так, як тепер живуть півголі дикі люди — по лісах та печерах, без сіл та міст, без доріг та мостів. Мало сили в нього було і він не мав природної зброї. Природа дала бикові роги, вовкові гострі зуби, левові міцні пазурі; все се, щоб боронити ся від нападів. А дика людина нічого не мала, хіба тільки палицю загострену, котра й складала всю її зброю. А жити й дикунові хочеть ся. Доводить ся поживу здобувати, а найголовніше — боронити свою шкуру від ворогів-звірів. Зрозуміло, що тимчасом як лев або ведмідь пожирали що дня оленя або бика, дикун мусів жи-

вити ся всякою поганю. Що до ворогів, кожда звірина, що була дужча від дикуна, безкарно кривдила, а навіть пожирала людину.

Становище дикої людини при таких обставинах було безнадійне. Де їй шукати допомоги та оборони? Звичайно, що серед таких самих нещасливих дикунів, як і вона сама. І от помалу наші дикі люди починають громадити ся до купи, а згромадившись одразу духа набирають. Насамперед пощастило їм гуртом убити великого оленя, й їли вони його цілий день. А коли до них сунув ся ведмідь, вони купою кинули ся на нього й розплатили ся за його давні гріхи. Коли б дикі люди не збирали ся до купи, вони оленяни як вух своїх не бачили б, швидше б самі в медвежих лапах опинили ся. А тепер кождий не тільки оленяни скуштував, а ще і медведя палицею почастував. Таким чином стародавні люди починають розуміти, що живучи в купі далеко лекше можна заспокоїти свої потреби; в спілці лекше буде й більшу звірину вбити, а медведів і вовків так налякати, щоб вони довго памятали про силу людини. Коли вже раз засіла в голові диких людей думка про корисність спільного життя, почали вони тримати ся громади, бо ніхто з них не хотів вертати ся до давнього злиденного та безборонного життя. Таким чином ми бачимо, що головна причина життя суспільного, громадського — нужда, безпомічність, котрі примусили людей єднати свої сили, як для здобування собі поживи, так і для оборони від ворогів. Таке з'єднання сил зветь ся співробітництвом, спільною працею. Щоб показати вею користь та необхідність співробітництва, я наведу такий приклад.

Треба перенести з одного місця на друге 10 чавунних стовпів, по 20 пудів ваги кождий. До сеї роботи взяло ся 10 чоловіка. Коли кождий з них візьме собі оден стовп, схоче сам перенести його, він ніколи його навіть з місця не ворухне. А коли всі 10 чоловіка з'єднують свої сили, візьмуть ся до одного стовпа, потім до другого і так далі, вони швидко скінчать сю роботу. Така сила співробітництва! Таким чином ми можемо сказати, що нужда та безпомічність єднують людей та примушують їх до спільної праці й громадського або суспільного життя.

Кожда така громада, щоб не загинути з голоду, муєть пильнувати над своєю безпечністю та дбати про засоби, що забезпечують її існуванє. В міру того як розвиваєть ся людський розум та збільшуєть ся людське знанє, кожда громада робить все, що може, для забезпеченя собі добробуту: вона оре, сїє, викохує худобу, збирає овочі і т. д. Та не всі місця на поверхні землі мають однакові властивости.

Через се не всі громади можуть жити з тої самої праці. Одна громада має, скажемо, родючий чорнозем — вона сіє багато збіжа; друга осіла на луках, вона годує худобу; третя врешті натрапила випадково на болотяну місцевість — збіже на ній не родить, але натоміць болото має багато залізної руди, і громада береться до ковальства і т. д. Словом, кожда громада береться до того, що для неї найлегше. Побачимо, що з того виходить. Одна громада має багато хліба, але їй потрібні сокири та інші залізні вироби, друга навпаки — має залізо, але їй не вистачає хліба. І одній і другій громаді погано. І от люде з ріжних громад випадково стрічають ся між собою. Одні оповідають, що мають багато хліба, але недостає їм заліза, — другі, що мають занадто всяких залізних виробів, але мало хліба. Розуміють ся, вони рішають обміняти ся. Вони обмінюють ся своїми богатствами, і тепер обидві громади мають вже й хліб, і залізні вироби. А познайомивши ся раз, члени ріжних громад рік річно обмінюють ся тим, що в себе виробили, або, як се в науці зветь ся, обмінюють ся своїми продуктами.

Коли члени тих громад призвичаїли ся до обміну, наші ковалі починають міркувати так: „наша болотяна місцевість дуже погано родить хліб і шкода на неї працю витрачати. Ліпше вже кинемо хліборобство та будемо знати саме тільки ковальство. Тоді зможемо все, що виробимо, обміняти в сусідів на хліб та інші потрібні для нас річі“. Для кождої з наших громад потрібні і хліб, і залізні вироби. Але тепер вони влаштували ся так, що чорноземна громада виробляє самий тільки хліб, а болотяна — самі тільки залізні вироби, а потім обмінюють ся своїми продуктами.

Таким чином громади поділили проміж себе працю — одна живе тільки з хліборобства, друга тільки з ковальства — завели поділ праці. Через те, що кожда така громада пильнує брати ся тільки до того, що для неї легше, то поділ праці поветає між богатньома громадами, котрі потім обопільно обмінюють ся своїми продуктами. Але й в середині громади теж мусить виникнути поділ праці. Хто-небудь, скажемо, має таку силу, що дерева з коріннями вивертає — буде з нього добрий орач, але зате чоботи так пошіє, що їх сором буде й людям показати. А инший слабовитий — коси не потягне, зате добе чоботи пошіє. Для обох потрібні і хліб і чоботи. Але щоб не гаяти орачеві даремно часу над шилом, а шевцеві над косою — кождий з них робить тільки одно: орач сіє хліб, а швець шіє чоботи; потім вони обмінюють ся своїми продуктами. Таким чином вони й поділили проміж себе працю. І взагалі, через те, що кожда людина охотнііше береть ся до любої для

неї праці. в громаді запроваджуєть ся поділ праці. Коли в громаді є 30 чоловіка між ними. наприклад, буде 17 орачів, 2 шевці, 2 ковалі, 5 теслів, 1 пічник. Кождий з них робить тільки одно, але всі вони разом виробляють все потрібне для життя громаді: хліб, чоботи та ин. Всі члени громади працюють спільно, але їх праця поділена: кождий робить тільки одно, добре памятаючи, що коли за двома зайцями поженеть ся, жадного не спіймає. Що поділ праці дійсно корисний, можна бачити з осьього прикладу. Добрий швець пошить пару чобіт, скажемо, за два дні. А коли коваль кине своє ремесло і схоче шити собі чоботи, він їх і за два тиждні не пошить. Теж саме буде і з шевцем, коли він собі схоче ніж зробити. Словом, при поділі праці кожда людина, вибравши собі одно яке діло (вибравши собі фах), пристосовуєть ся до нього й працює в своєму фахові краще й швидше, ніж така, що одночасно до 20 ремесл береть ся.

Поділ праці робить працю видатнішою, або як кажуть, збільшує продуктивність (витворчість) праці.

Через те, що при поділі праці кождий виробляє тільки один який з усіх потрібних для нього продуктів, то само по собі зрозуміло, він мусить обмінювати свої вироби на вироби інших витворців. Наприклад швець, котрий виробляє тільки чоботи, мусить їх обміняти за хліб, сіль, одєжу і т. д. Так само мусять робити й усі інші витворці. Таким чином, при поділі праці необхідно мусить бути обмін продуктів.

Кождий витворець виробляє тільки невелику частину продуктів для своїх особистих потреб. Наприклад, швець, котрий на рік пошить 150 пар чобіт, для своєї потреби виробляє тільки дві пари. Інші 148 пар він виробляє для обміну на інші потрібні для нього річи. Сі 148 пар уже будуть таким чином товар.

Всякі продукти, котрі виробляють ся для обміну (або на продаж), звуть ся товаром.

Таким чином виходить, що поділ праці викликає необхідність в обміні й примушує людей виробляти продукти для обміну (або на продаж), виробляти товари.

Коли тепер пригадаємо собі все, сказане в сьому розділі, то дійдемо до висновку, що лихо та безрадность єднають людей в громаді і примушують їх до спільної праці. Потім різниця місцевих обставин та різнородність сил та здібностей окремих людей викликають поділ праці в співробітництві, як між окремими громадами, так і між членами тої самої громади. Поділ праці в свою чергу викликає обмін продуктами і витворюванє продуктів для обміну — продукцію товарів.

Розділ II.

Вартість товарів.

Ми вже знаємо, що поділ праці необхідно викликає обмін товарів. Тепер виникає питання, як довідати ся, скільки одного товару треба оддати при заміні на другий.

Візьмімо спочатку умисно найпростіший приклад. Швець хоче обміняти у ткача пару чобіт на полотно. Скільки полотна повинен отримати швець за свої чоботи? Річ проста. що швець хотів би отримати як мога більше полотна, а ткач хотів би його дати як мога менше. Яким способом вони дійдуть до згоди. Коли швець зажадає за свої чоботи, скажемо, 40 арш. полотна, ткач напевно відповість йому: „дивись, за два дні чоботи зробив, а хоче за них 40 арш. полотна! А того дурна голова не розуміє, що я працював над сям полотном 4 дні!“ Коли ж навпаки, ткач даватиме шевцеві за його чоботи тільки 10 арш. полотна, то й швець йому на те відповідь: „теж не дурень! Я над чобітьми 2 дні сшину гнув, а ти свої 10 арш. полотна за один день виткав! Ні, голубе, забагато хочеш, не відповідно виходить так“. Але шевцеві полотно потрібне на штани, а ткач вже давно свої чоботи зносив, бо со бігає, то ж треба якось погодити ся. Ото ткач і каже до шевця: „Слухай, брате, ти свої чоботи робив два дні, дам я тобі стільки полотна, скільки сам виробив за два дні. Ось маєш 20 арш. полотна. Се буде саме в міру, і ніхто з нас не матиме кривди“. На сьому й згодили ся. Ми бачимо, що ткач та швець мусіли свої товари оцінити відповідно до часу, який кожний з них видав на витворенє товарів.

Очевидно, що не кожний швець знає, скільки часу витрачає ткач, щоб виробити аршин пологна: та й не кожний ткач знає, скільки часу шують чоботи; адже не може кожний ткач знати всі ремесла. Але навіть коли швець і ткач не потраплять вичислити, скільки товару належить ся кождому з них, проте врешті вони всеж будуть цінити свої товари відповідно до тої кількості часу, яка потрібна, щоб їх виробити. Станеть ся се таким способом. Припустімо, що шевці ошукують ткачів і за кожду пару чобіт беруть не 20 арш. полотна, а 25 арш. Ремесло шевця буде тоді кориснійше від ремесла ткача. Шевці житимуть виспівуючи, а мозольна праця ткача ледве здолає його вижити. Кожда людина шукає, де краще, і через се богато ткачів почало б учити свої діти шевства і через кілька часу намножило ся б стільки шевців, що не було б кому носити вироблені ними чоботи. Хоч не хоч, мусіли би

шевці. щоб збути нагромаджений товар, знизити ціну й знижувати її що раз більше, віддавати пару чобіт не тільки за 20, але навіть за 15 арш. полотна, аж поки нарешті шевство не перестало би бути корисним, і менше людей почало б брати ся до нього. Тоді ціна на чоботи знову підняла ся б, бо чобіт стало менше. Коли б ткачі ошукували шевців, теслів, орачів та інших, і тут було б те саме. Люде кинули ся б до ткацтва, виробили б занадто багато полотна. й полотно так би подешевіло, що ткацьке ремесло перестало б бути корисним. З сього виникає, що в кожному разі товар кінець кінцем буде цінити ся відповідно до часу. який витрачаєть ся на його витворенє. Таким чином, в дійсности, обмінюючи ся товарами, люде обмінюють ся однаковими послугами, се значить, що приблизно однаковий час працюють одно на одного.

Та й чи можна иншим способом оцінити товар? На перший погляд може здати ся, що товар можна оцінити відповідно до тої користі, яку він дає людям: чим корисніший товар, тим більше за нього й дадуть. Але коли б товари оцінювали ся відповідно до користі, з сього вийшла б сама плутанина. Хто немає чобіт, готовий за них заплатити потрійну ціну, а коли вже купив одну пару, за другу й шеляга не дасть. Та й як довідати ся, який товар корисніший, який потрібніший? Сьогодні міні потрібні чоботи, завтра полотно. Сьогодні міні хліб не потрібний, а завтра міні й хліб, і черевики, й полотно знадобились. Повітре і вода для всіх потрібні, а ніхто за них грошей не платить, бо і повітре, і воду людина здобула без праці, їх їй дарувала природа. Та за ту саму воду треба платити гроші, коли для того, щоб здобути її, треба витратити працю. Наприклад, по містах треба за воду платити водовозам або за водопровод. З сього виникає, що товар треба цінити відповідно до праці, яку витрачено на їх здобуванє або продукцію.

Добре. Але уявім собі такий випадок. Наш швець, котрий хоче обміняти чоботи на полотно, любить випити і з п'яних очей промарудив ся над чоботами не два дні, як слід би було, а цілих чотирі, і через се забажав би одержати за чоботи від ткача не 20 арш. полотна, а 40 аршин. „Я, мовляв, робив чоботи чотири дні, і ти міні мусиш дати за чоботи стільки, скільки ти виробив за чотирі дні. Дай міні 40 аршин полотна“. Тоді ткач очевидно тільки поглузував би з нашого шевця: „ти б, свате, частіще до чарки заглядав та на печі лежав, тоді б і десять днів одну пару чобіт робив. А через се шукай собі такого дурня, який би тобі за них дав сто аршин полотна. А я вже

краще обмінююся з таким шевцем, котрий пару чобіт робить два дні і візьме з мене за них 20 аршин полотна“. Так сказав би ткач, і швець мусів би віддати свої чоботи за 20 аршин полотна, щоб не тягти ся з ними до дому. Значить, швець не мав рації, вимагаючи за пару чобіт, над котрими працював чотири дні, не 20 аршин, але більше.

З сього виникає, що кождий швець повинен цінити свій товар не відповідно до того часу, який він сидів над чоботами, але відповідно до того часу, який дійсно необхідний, щоб пошити пару чобіт. Коли всі шевці шують за два дні по парі чобіт, його чоботи теж цінитимуться працею за два дні, хоча б випадково він і витратив на них більше часу.

Словом, між нашими робітниками при обміні товари ціняться відповідно до того середнього часу, який потрібний для їх продукції, або, як кажуть, вартість товарів вимірюється кількістю праці, потрібної для їх продукції. Це правило треба затижити, бо без нього неможна зрозуміти весь господарський лад, від котрого так гірко живеться робочому людові.

Розділ III.

Гроші.

Чоботи і полотна, як ми бачили вище, обмінювалися так, що в обох сих товарах лежала однакова кількість праці.*) Пара чобіт, на продукцію котрої треба було ужити два дні праці, обмінювала ся на 20 арш. полотна, на продукцію котрих треба було витратити теж 2 дні праці. І взагалі всі товари, що були на ринку, могли бути обмінювані один на одного так, щоби в обмінюваних товарах лежала однакова кількість праці. Так наприклад, коли на продукцію 4-ох пудів пшениці треба ужити 2 дні, на пару чобіт теж 2, на 20 арш. полотна — 2 дні, на 5 арш. сукна — 2 дні, на люстро — 2 дні, то всі ці товари можна було обміняти один на другий, так що за пару чобіт можна було одержати 4 пуди пшениці, або 20 арш. полотна, або 5 арш. сукна або люстро. А коли треба збути люстро, його можна обміняти на 4 пуди пшениці, або на 20 арш. полотна, або на 5 арш. сукна і т. д.

*) Так воно й було з початку, коли між людьми був звичайний обмін товарами. При помочи сього обміну люди працювали один на одного, взаємно допомагали один одному, так, щоби нікому не було кривди (один на другого працював приблизно стільки, скільки той на нього).

Тепер уявімо собі такий випадок. Наш швець потребує полотно. Пошив він чоботи і пішов міняти ся до ткача. Як на лихо ткач саме в переддень набув чоботи і ні за що не згоджуєть ся віддати полотно за нові чоботи. „Не треба міні двох пар чобіт — каже він — хочу жінці набрати на сукню; колиб ти мав яку відповідну матерію, я може виміняв би на полотно“. Трудна рада, іде швець до другого ткача, до третього — та сама історія: ніхто не потребує чобіт, ніхто не хоче їх брати — чого їм дурно лежати. Жадує швець, що він не пекар: хліб — товар рухливий: і сьогодні їси і завтра їсти треба; хліб легше, ніж чоботи обміняти на який инший товар. На щастє пекар згодив ся обміняти шевцеві чоботи на хліб; швець пішов з хлібом до ткача і той дав йому нарешті полотно. Та і пекар нарікав на свою долю: правда, його товар потрібний для всіх, без нього не обійдеш ся, та всеж иншим разом і хліб збути тяжко — скотар наприклад має корову, котра потрібна пекареві, і хліб йому що дня потрібний, та за багато хліба доводить ся брати за корову, а куди ж черствий хліб дівати. Не легше в сій справі і скотареві — худоба теж потрібна для всіх, і не черствіє вона як хліб: та потрібні скажемо, йому голки та як же голку на корову або вівцю виміняти. За них йому стільки голок дадуть, що він за ціле житє не зживє їх. Значить, кориснійше і вигіднійше обмінювати ся тому, хто має найрухливіший товар: на нього кождий згодить ся обмінювати ся; — коли він йому зараз непотрібний, його можна переховати: особливо, коли сей товар не швидко псуєть ся і легко ділить ся на части — тоді і маленьку і велику річ можна на нього обміняти. Такий товар — все одно майже, що наші гроші: за нього все можна купити і все продати. Всі старали ся з початку обмінювати свої товари на сей товар, а потім уже на нього обміняти все, що самому треба. Такий товар таким чином ставав поволи засобом обміну.*)

*) За рівних часів, в різних місцях люди вибирали для сього різні товари. Здебільшого вибирали ті річи, котрих було найбільше в сій країні. Наші предки славяне міняли заморські товари на звірячі шкури, бо в лісах тоді водило ся дуже багато звірів, і чужоземні купці охоче брали футра і шкіри. В инших місцях міняли ся на худобу, — казали: се коштує стільки а стільки овець, або корів або коний. І тепер ще є дикуни, котрі міняють ся на мушлі (сі мушлі вони уживають як окрему і дуже люблять їх); збирають вони їх на березі моря, називують на пилки і на них міняють ся.

Та всі ці товари не зовсім вигідні, щоб міняти на них всі інші товари. Вартість їх (коли оцінювати їх відповідно до праці, котру на них витрачено) з року на рік міняєть ся; раз зростає раз зменшуєть ся. Значить, ніколи не можна знати на певно, скільки одержиш за свій товар такого товару, на котрий вже легко виміняти всі інші. Се зви-

Коли явили ся гроші, легше стало знати і вартість всіх товарів, легше стало порівнювати їх відповідно до вартости один з одним. Всі товари почали обчислювати на гроші. Се все одно, як коли взяти вагу. Як було би порівнювати між собою відповідно до ваги два каміня, скільки разів один важчий від другого? А як порівняти на залізні тягари, на пуди та фунти, справа і вийде як на долоні. Гроші так само служать для вимірювання вартости, як тягари для вимірювання ваги.

Але тягарами тільки через те можна зважувати інші річі, що тягари самі мають вагу. Так і гроші. На них тільки через те можна мірити вартість інших товарів, що гроші самі мають свою вартість. Вони роблять ся зі срібла та золота, а се рухливі товари. Срібло має вартість не тільки як гроші. Срібне начине, срібні окраси почали уживати ся равійше, ніж зі срібла почали виробляти гроші. І тільки для того з срібла і почали робити гроші, що срібло — товар тривалий в ціні, певний, в маленьких частинах має велику вартість, не псуєть ся і т. д. — коротко, вигідний для обміну товар.

Коли для того, щоби здобути кавалок срібла в 4 золотники, треба ужити 1 день праці, а для того, щоби зробити шапку, треба ужити теж 1 день, то вартість шапки буде така сама, як і вартість кавалка срібла в 4 золотники. З сього кавалка срібла роблять монету в один рубль. От

чайно не вигідно. Невигідно і те, що сї товари (хліб, худоба, футра) швидко псуєть ся, переховувати їх не вигідно, тай багато місця вони займають. Через се кінцєм кінцєм люди почали міняти всі товари на окремі товари, вартість котрих міняєть ся не часто, котрі не швидко псуєть ся і не займають багато місця. Сї товари — золото і срібло. Уживати їх для обміну корисно й через те, що кавалок золота або срібла можна ділити на дві часті і кожда найдрібніша частина буде мати вартість; значить на золото і срібло можна вимінювати і дрібні, і великі, і дорогі, і дешеві річі. І те вигідно, що, коли треба, кавалки срібла можна знову сплавити разом а інші товари, коли їх розрубати або розтяти, від сього псуєть ся. Корисно й те, що частини кавалка золота або срібла однакові, не те, що наприклад звірячі шкіри. З шкірами справа инакше стоїть. Коли сказати, що корова коштує 5 тисяч шкір, іншому сього мало; йому треба сказати, яких шкір. Інша рідка шкіра варта трьох корів, а з сріблом або золотом инша справа. Справжнє срібло все однакове. От для выгоди обміну почали рубати срібло на кавалки однакової ваги. Сї рубані кавалки срібла так і почали звати ся рублями. З початку се були просто кавалки різного вигляду, різної форми, потім почали їх робити на один спосіб; а щоби не було шахрайства, щоби до срібла не примішували чого небудь иншого, почали випускати сї рублі з окремого державного монетного двору, з державним знаком і окремим написом. Замість звичайних кавалків появили ся справжні гроші або монети. Монета з одною вагою звала ся рубль, з подвійною вагою 2 рублі, а половиною ваги — пів рубля, з чертєю ваги — чверть рубля і т. д. Самі назви деяких монет свідчать про те, як вони прийшли на світ божий.

і кажуть, що вартість шапки 1 рубль. Так появляють ся гроші. З сього ми бачимо, що гроші такий самий товар, як і інші товари. Вартість їх теж міряють ся скількістю праці, яку треба вжити на те, щоби здобути металъ з землі й обробити його. А тому, що металъ — товар міцний, з постійною вартістю, то його вартістю міряють вартість інших товарів, і товар металъ повертаєть ся в гроші. Коли я міряв вартість металів вартістю пшениці, я казав, що 20 арш. полотна, або 5 арш. сукна, або пара чобіт коштує 4 пуди пшениці. А коли я міряю вартість товарів вартістю грошей, я кажу що 20 арш. полотна, або 5 арш сукна, або пара чобіт коштує 4 рублі (чотири кавалки срібла). Значить, гроші — се такий товар, котрий показує вартість інших товарів, або гроші — се міра вартости товарів.

На ринку гроші показують вартість товарів і замінюють собою всі інші товари при обміні (який товар схотів, такий і купив за гроші), себ-то служать засобом обміну товарів. Гроші такий самий товар як і інші товари, вартість вони мають тільки через те, що треба вжити праці на здобуванє металів з землі. Тільки через се на ринку можна одержати за них всякий товар. І справді, ніхто не схоче замінити свій товар за журавля в небі, або за папір від цукорків, котрий не має ніякої вартости. Та якже бути з паперовими грішми? Адже паперові гроші легко зробити: в один день можна зробити десятки тисяч рублів, а на ринку можна одержати за них таку купу товарів, в котрій лежать цілі роки праці. Виходить, що вартість грошей зовсім не залежить від того, скільки витрачено праці на їх продукцію? Виходить, що в паперових грошах є якась особлива сила, коли за них можна одержати в обмін скільки схочеш товару, в той час як самі папірці мають копійчану вартість. Щоб зрозуміти справу, постараємо ся дійти до самої сути. Коли добуто золото і срібло з самої землі і як слід оброблено, його розкладають на части і роблять монети: червінці, рублі і т. д. Коли наприклад для того, щоби здобути кавалок срібла і зробити з нього монету рубль, треба витратити один день праці, і на продукцію рукавиць або шапки теж один день праці, то вартість шапки або рукавиць теж буде один рубль срібла. Рубль пущено в обмін. Пішов він гуляти по ринку. Обернеть ся він в тисячах рук, побуває в тисячах кишень, повандрує він таким чином десяток літ, дивиш ся, — наш рубль згубив весь свій вигляд. Подряпаний він, погнутий, герб на нім стертий, і ледви можна розібрати напись: „монета рубль сріблом“. Коли такий рубль зважимо, то переконаємо ся, що він згубив четверту частину своєї ваги. Се значить,

що в стертії монеті на $\frac{1}{4}$ частину менше срібла, через се і вартість її повинна бути на $\frac{1}{4}$ частина менша. Проте на ринку ми отримаємо за старий рубль таку саму шапку або рукавиці як за новий. Щож се значить? А ось що. Кушнір, що спродає шапку за витертій рубль, добре знає, що в сьому рублі срібла менше, ніж в новому і що через се він за свою шапку одержить не повну вартість (не чотири золотники, а всього тільки три). Але кушнір міркує так: мені з сього срібла не повітки робити; все одно мені, скільки в ньому срібла. Мені треба, щоби він мав знак („монета в рубль“), а там я завтра куплю за нього пуд пшениці, або рукавиці. Через те, що головна служба грошей лежить тільки в тому, щоб показувати вартість і служити засобом обміну, то на ринку, ніби по умові, звертають увагу тільки на напис на грошах, а з чого вони зроблені лишають без уваги. Хиба не все одно, чи буде на камінці написано „рубль“, чи на ганчірці? Аби тільки на ринку всі визнавали, що се рубль, і можна би було за нього одержати шапку, або рукавиці. Ось на сій підставі повстають паперові гроші. Правительство видає наказ, надрукувати папірці з написом: „один рубль“ срібла, „три рублі“ срібла і т. д., а на ринку всі повинні приймати їх, як би се були справжні срібні монети. Все се можливо тільки через те, що товар-гроші повинен показувати вартість інших товарів. А показувати вартість товарів може так само добро папірець, як і кавалок срібла. Ось таким чином поволі на ринку від товар-грошей лишаєть ся тільки знак їх вартости, надрукований на паперці — паперовий знак, або паперові гроші. А металчні гроші лежать по складах, щоби не витирали ся в обороті. Замість них мандрує по світу папірець. Через се на ньому і написано: „після пред'явленя видаєть ся з розмінної каси державного банку стільки а стільки рублів золотою або срібною монетою“. Паперові гроші — се посвідчене на справжні срібні, або золоті. Через се вони і мають вартість. А коли б який цар прогайнував всі срібні або золоті гроші, котрі переховують ся в складах замість випущених паперових грошей, вийшло би велике лихо. Треба нашому купцеві купити за границею товар. За границею не дуже то довіряють нашим папірцям. Коли там зачують, що в скарбі тої держави за мало справжніх грошей, не схотять виплатити за рубль цілої його вартости. Вони почнуть вимагати справжнього золота, або срібла. Кинеть ся наш купець до державного банку, просить замість тисячи паперових рублів дати йому тисячу золотих; кинеть ся другий, кинеться третій і четвертий. Нарешті вийде так, що далі не можна буде міняти. Шахрайство відкрило ся. Показуєть ся, що паперових грошей наготовано

безліч, бо папір дешево коштує, а справжні гроші прогайновано. А без обміну на справжні гроші папірці не мають ніякої вартости. Державний скарб мусить признати ся, що його справи стоять погано. Він перестав видавати за паперові гроші відповідну кількість золота, або срібла, а видає тільки 60—80 копійок, або й 50 копійок за рубль. Все одно як підупалий купець, котрий надавав векселів, а потім збанкрутував.

Прості і неосвічені люди часто і не розуміють, який тут хитрий механізм укрито. Іншим разом нарікають вони, що не відомо від чого раптом подорожчали всі товари. А показуєть ся, що то не товари подорожчали, а гроші подешевіли. Випущено з скарбу багато паперців, розібрали їх легковірні люди, а потім і показало ся, що скарб робив неправильно, що він випустив паперців понад свої засоби, що за кордоном про се все довідали ся, що за папірець наш дають менше, ніж перше, всяких товарів; а почали дорожчати заграничні товари, поволи починають дорожчати і наші.

Таким способом і в Росії державний скарб часто шахрував своїх підданих. Коли взяти тепер старі золоті п'ятирублівки, та порівняти з теперішніми, легко побачити, що в старих золота більше і коштують вони дорожче, хоч і написана на них та сама ціна. А коли взяти та розглянути докладно, як появили ся справжні і паперові гроші, та як міняла ся їх вартість до наших днів — той покажесть ся, що все се було цілковите непомітне обдиранє скарбом своїх підданих. Легко буде побачити, що фальшивники грошей свого ремесла не вигадували, а тільки переняли у інших вищих осіб. Ріжниця тільки та, що одних засилають на Сибір, а другі живуть в повазі, одягають ся в шовк та оксамит, солодко пють та їдять, та ще й зневажливо на чесних людей поглядають.

Таким чином, металеві гроші — се такий товар, котрий показує вартість інших товарів, служить мірою вартости і замінює собою при обміні всі інші товари — служить засобом обміну товарів. А паперові гроші — се знак металічних вартостей, котрий за загальною згодою (вільною чи не вільною) служить замість них засобом обміну. На сьому ми і скінчимо з грошима.

Розділ IV.

Попит і подача. Конкуренція.

Досі ми припускали, що товари продають ся на ринку, або обмінюють ся відповідно до тої кількості праці, яку витрачено на їх продукцію. Се так повинно було би бути.

Та в дійсності товари на ринку продають ся раз вище їх справжньої вартости, раз нижче. Подивимо ся, як се відбуваєть ся. Швець пошив пару чобіт за 2 дні. При продажі він повинен одержати за них 4 рублі еріолом, в котрих також лежить рівно два дні праці. Виносить він чоботи на ринок. Трафило ся так, що сим разом на ринок винесено було мало чобіт, а покупців на них знайшла ся ціла прірва: ішли тим місцем салдати на війну; державні чоботи у них були на паперових підшвах: довело ся їм купувати свої чоботи. Місцеві шевці сього не сподівали ся і не приготували чобіт для несподіваних гостей: „що коштують чоботи?“ — 4 рублі. Один салдат уже взяв був чоботи і поліз в кишеню за грішми, аж тут другий кричить шевцеві: „стій, ще 10 копійок додам, тільки віддай мені чоботи: зовсім босий ходжу!“ — „Коли так, додам 25 копійок,“ кричить третій. — „Чотири з половиною“. — „На 5 рублів!“ — крик підняв ся зі всіх боків; наш швець здурнів і тільки оглядав ся на всі боки як вовк, котрого застукали в вівчарні. А тут вже якийсь салдат пхає гроші в руки і бере чоботи. Затиснув наш швець папірець в руці і раденький побіг до дому. Замість 4-ох рублів несподівано одержав 5. Довідали ся про се інші шевці і думають собі: зайвий рубль за кожду пару чобіт платять! Ану попрацюймо! Попрацювали і на найближчому ринку цілу гору чобіт наклали, гадали по 5 рублів за пару одержати. Та помилили ся! Салдатів уже давно не було. Лишили ся самі звичайні покупці, котрим не треба стільки чобіт. Засумували шевці. А покупці зміркували, що тепер для них празник; можна буде притиснути шевців. Підходить покупець до одного з них: „що коштують чоботи?“ Швець бачить, що тепер вже не до того, щоби 5 рублів вимагати, як минулого разу було, і каже справжню ціну: 4 рублі. — А 3 рублі не хочеш? — „Змилуй ся, ледви не плаче швець, я 2 дні над чоботами працював, а ти всього 3 рублі давш. Бога ти не боїш ся.“ — „Дивись на нього, ще й коверзає!“ смієть ся покупець: „богато вас є. і 3 рублі вистарчить“. Згадав тут швець, що в нього дома родина сидить без хліба, і зміркував, що коли він не віддасть чоботи за 3 рублі, віддасть инший швець, а сам він лишить ся без хліба. Нічого робити, віддав він чоботи за 3 рублі. Так само робили й інші шевці. Тільки ті, хто мав хліб в запасі, могли перечекати лихі часи. Побачили шевці, що занадто багато чобіт стало. Коли б робити і далі, доведеть ся все за 3 рублі пару продавати. І от вони скоротили продукцію: хто пішов в инше місце, хто до иншої справи взяв ся, більше корисної. На ринку стало менше товару. Шевці набрали духа і перестали відступати чоботи за 3

рублі, покупці мусіли платити дорожче. Ми бачимо, що один раз чоботи продавали ся дорожче від своєї правдивої вартости, а другий раз низче. Вартість чобіт лишила ся та сама (себ то 4 рублі, два дні праці): але ринкова ціна сих чобіт (за скільки чоботи продавали ся на ринку) бувала ріжна: раз вона бувала 5 рублів, а раз — 3 рублі. Від чогож се буває? А ось від чого. Першим разом чобіт було мало на ринку, а покупців багато. Домагане. попит на чоботи був великий, а винесли їх мало. подача була мала. Кождий покупець силкуєть ся перекупити в иншого товар і для сього підвищує ціну, — через се і збільшувала ся ціна товару. Кождий солдат добре знав, що справжня вартість — всього 4 рублі. Та він бачить, що охочих на чоботи багато, і підвищує ціну, щобі чоботи лишили ся за ним. Адже не босим йому ходити! Другим разом навпаки чобіт було багато, а покупців мало, — подача велика, а попит малий. Кождий з продавців силкуєть ся знайти який небудь вихід і для сього зменшує ціну нижче від вартости товару. Швець памятає добре (працею рук своїх), що вартість чобіт 4 рублі, але він бачить, що охочих на чоботи мало, а він конче мусить продати чоботи. Адже не з голоду йому помирати. І ось ціна падає до 3 рублів. Першим разом при великому попиті і малій подачі перебивали один у одного товар покупці, або, як кажуть, конкуренція відбуваєть ся між покупцями, а ціна товару збільшила ся. Другим разом навпаки при малому попиті і великій подачі, конкуренція відбуваєть ся між продавцями, і ціна товару зменшила ся. Коли ціна на чоботи підняла ся до 5 рублів, збільшила ся продукція їх. Значить, коли збільшив ся попит, збільшила ся і подача. Зі збільшенням подачі ціна вже не могла стояти на 5-ох рублях, бо виникла конкуренція між продавцями, і ціна мусіла зменшити ся. Та коли ціна занадто зменшила ся, себто зменшив ся попит, скоротила ся продукція, і подача теж зменшила ся. Коли ціна чобіт збільшила ся понад справжню вартість (з 4-ох до 5-ох рублів), то збільшила ся після того подача їх, і конкуренція продавців зменшила ціну. А коли ціни впали нижче від вартости (з 4-ох рублів на 3 рублі), зменшила ся подача, і конкуренція покупців підвищила ціну. Се нам ясно показує, що конкуренція намагаєть ся наблизити ціну товару до його справжньої вартости (кількості праці, витраченої на його продукцію). Коли ціна зростає понад вартість, тоді ціну зменшує конкуренція продавців, а коли ціна зменшуєть ся нижче від вартости, її підіймає конкуренція покупців. А з сього випливає, що коли на ринку попит і подача рівні, то ринкова ціна рівна вартості товару. Коли на ринок винесено чобіт саме стільки,

скільки треба, і коли вартість чобіт 4 рублі пара, покупцям не має потреби набивати ціну, щоби добути собі чоботи — адже чобіт на всіх вистарчить; так само продавцям не має потреби зменшувати ціну товару, щоби продати його, бо на їх товар є попит і він буде проданий. Очевидно, ми маємо тут діло зі звичайним обміном, про котрий була мова перед сим розділом, — обміном без всякого впливу конкуренції.

Таким чином від того, що люди провадять окремі господарства, повстає обмін товарів; з сеї самої причини вони не можуть знати, скільки кому в даний час треба річей, а через те і виходить нерівномірність попиту і подачі, а від нерівності попиту і подачі повстає конкуренція, то між покупцями, то між продавцями. Конкуренція покупців збільшує ціну товарів, а конкуренція продавців зменшує. А загалом конкуренція зближує ринкову ціну товарів до справжньої вартости, намагаєть ся зрівнати попит з подачею. В дальшому викладі буде вияснено, який вплив має конкуренція на господарський устрій суспільности, і яким чином вона завжди приводить робітників до голоду, убожества і всяких злиднів.

Розділ V°.

„Робочі руки“.

У всіх розмовах про обмін товарів, які ми досі провадили, ми робили припущення, що обмінюють і продають ті товари самі витворці сих товарів. Ткач продає полотно, яке виробив на власному вартаті з власної пряжі, рільник продає пшеницю з землі, котру він з'орав власним плугом, засіяв власним зерном і т. д. Та чи се ми бачимо в дійсности? Шовк, полотно, сукно — продають фабриканти, котрі до сих товарів може і пальцем не доторкнули ся. Пшеницю продає пан, котрий може й на очі не бачив, як вона росте. Деж діли ся витворці сих товарів? Деж вони, сї „божі робітники“, сї лицарі праці, кровю і потом котрих пересякли сї всі богацтва?... Тут вони, тут! Не обходить ся без них справа на ринку! Ось вони, божі робітники, обшарпані, голодні, вони купами товплять ся на ринку. Вони теж винесли на ринок, та не товари, котрі вони виробили власними руками — ні. Всякі фабриканти та пани вже давно розпорядили ся сим товаром, як своїм добром. Робітники торгують иншим товаром: вони винесли на ринок, на продаж свої „робочі руки“, свою силу... Як же се стало ся, що від робітників видерли продукти, вироблені їх працею? Чому вони

вносять на ринок не сей продукт, а „робочі руки“? Довгою дорогою насильства і пролитої крові, голода і страждань мусіла йти людскість, щоби дійти до такого ладу. Прочитаємо ту сумну повість людскости!

Перед нами рільничка громада. Вже дуже давно поселила ся вона на родючій землі, котра дає їй багато збіжа. Поділ праці забезпечує громаду всіма потрібними для неї продуктами. Вимінювати у інших громад їй доводиться хіба тільки кавалки заліза або міді для всяких виробів. Спокійно і весело живе здається така громада. Всі працюють і кождий живе в достатках.

Та не всі громади мають таке щастє. Одна поселила ся, не маючи лішого місця, на болоті, а друга — в густім лісі. Збіжа в них родить мало, а людність збільшується. Можна би який промисел завести, ковальський, або який небудь инший відповідний. Та за тих далеких часів, як і тепер, було багато охочих жити з чужої праці. Хто був сміливіший, той завжди обдирав слабшого. Мешканці наприклад якої лісової громади почувують недостачу збіжа та інших продуктів. Що робити? Хто плохійший, робить таку пропозицію: „Братя! у нас багато в лісі лип, надерімо ми лика і наплетімо рогож, з дерева зробимо ложки, члики — і все се обміняймо в багатій громаді на хліб“. Та в громаді чимало таких, котрим не до смаку плести рогожі. Хочеть ся їм якось инакше промислити всякого добра. І от — найсміливіший завадіяка — суне наперед і тримає таку промову: „Дурні ви! чи багато ви за лико дістанете? Все ви думаєте працею своєю дістати. А при праці сій з голоду подохнете, не бачивши, яке добре жите на світі є. Маємо силу, ходім війною на сю багату громаду і наберемо собі здобичи на цілий рік. А хто має бабське серце, хай дома сидить, лико дере, рогожі плете!“ Сподобала ся мешканцям лісу така промова і наважили ся вони піти за ним на війну. Трублять в роги — вибирають ся в похід. Ліхо насуває на рільничу громаду. Довідала ся вона про непроханих гостей і з гіркими словами готується вмерти в обороні власного маєтку. Ось надійшли вороги і почала ся смертельна битва. Довго і уперто били ся та нарешті мешканці лісу подолали: і числом їх було більше і від голоду вони дуже люті були. Частина рільників вбито, частина втікла до ліса. А переможці забрали все громадське добро, жінок та дітей забрали в полон і повернули ся до дому з багатою здобичю. Смільчак, котрий повів громаду на війну, хоробробив ся з ворогом і багатьох післав на той світ. За се йому від товаришів була велика повага, тай здобичі він одержав більше від усіх. Сподобав ся мешканцям ліса новий

промисел. Не жнуть, не сіють а всякого добра до сходу мають. Коли спожили награвану здобич, знов почали збирати ся в похід. І звичайно ватажком обрали того самого, котрий вперше запропонував іти на війну і так зручно довів справу до щасливого кінця. Відбули мешканці ліса ще похід, і завдяки хитрости, зручності та хоробрости ватажка — він знову випав щасливо: награвували велику скількість всякого добра. Ватажкові ще більше здобичі дали. Поволи сей ватажок починає командувати не тільки на війні, але і в спокійні часи. Після кожного походу у ватажка лишаєть ся багато здобичі. Він збирає собі дружину (військо), годує, одягає її з свого маєтку, і дружина очевидно в усьому сліпо його слухаєть ся. Спираючи ся на сю дружину, ватажок і захоплює велику власти нас своїми спільниками. „Слухайте ся мене добровільно, а то горе вам“, каже він їм. І хто в чому небудь не послухає ватажка, того швидко дружинники навчать розуму. Ватажок починає орудувати всіма справами в громаді, на все накладає свою лапу. Таким чином і повстає здебільшого суспільна власть (правительство). Найхитрійший і найдужчий з ватажків єднає під свою власть багато громад, збирає велику дружину і йде промишляти. Проти нього не встоїть ні одна рільнича громада, і скрізь, де не появиться ся, там плач і руйна. Гірко доводить ся від нього селянам. Та не дурно кажуть, що біда розуму вчить. Думали, думали селяне аж нарешті надумали ся. Посилають вони до якого ватажа послів з такою мовою: „Хоробрий вожде! Замість грабувати та руйнувати нас до краю і позбавляти житя, ліпше вже ти бери з нас що року дань і не чіпай нас. Тобі ж користь буде: тепер ти раз знищиш нас до краю і тобі більше нічого з нас брати, а тоді що року будеш одержувати дань, а ми будемо вірними слугами твоєї милости“. Бачить ватажок, що селяне кажуть розумно, та він удає, що його не зрушили слова послів і грізно мовить до них: „Треба би було вас усіх вимордувати до краю, щоби духу вашого на землі не було, але я через невимовну свою великодушність дарую вам житє; більше не буду грабувати та нищити все, а ви мені за се будете платити велику дань. Та пам'ятайте, що ви мої слуги, сходу помилую, сходу з світа зжену!“ У відповідь на се селяне поклонили ся йому і владувати пішли до дому. Тепер наш ватажок (він вже звелів звати себе князем) живе як у бога за дверима. Переїздить він з дружиною від одної громади до другої і збирає дань. Куди ні приїде, всі боять ся його і через те виявляють до нього велику повагу; бачучи таку свою велику силу, князь починає забувати, що й він така сама

людина як і всі. Він не хоче згадати, як він свою власть одержав через війну та наспльство, а наказує всім вірити, що його власть від бога. Він вимагає від усіх цілковитої підлеглості і вважає, що земля, люди з усім маєтком — усе се його цілковита власність, і що він може всім сим розпоряджати по своїй волі. Літ 1000 тому на Україні-Руси було багато таких князів, котрі грабували і руйнували нарід і накладали на нього тяжкі дані. Покоривши собі кілька громад, кожний князь складав собі з них князівство. Та швидко тісно стало на Україні князям, і почали вони між собою воювати. Вони грабували і нищили князівства один у одного, підступом убивали противників, коротко кажучи, дуже силкували ся знищити один одного. Кожний з них силкував ся заволодіти цілою тодішною Росією. Більше як 400 літ вони воювали між собою. Річками лила ся народна кров, люди розбігали ся від постійних нападів. Нарешті одному з князів пощастило захопити власть над усіма иншими: кого вбив, кого заслав, а всі инші зі страху признали його великим князем і царем. Так повстало московське царство*). Цар московський уважав московський нарід з усією землею, на котрій він живе і котру обробляє, за свою повну власність і розпоряджав ним як хотів. Ще за давніх часів князі завели звичай роздавати цілі громади своїм дружинникам за їх вірну службу. Подаровані громади повинні були давати дань своїм новим панам, а сі в свою чергу платили князеві. Зрозуміло, що через се дані стали значно тяжші. Коли встановила ся московська держава, московський цар, подібно як давні князі, теж роздавав громади боярам та придворним за їх вірну службу державі... Бояри за се повинні були виставляти певну кількість солдат з своєї маєтності на випадок війни і платити податок до державного скарбу. Бояре та инші пани звичайно пильнували одержати з своїх маєтностей яко мога більші доходи і дуже тиснули селян. Ті з селянських громад, котрі не були віддані всяким панам, уважали ся власністю царя, а порядкували ними царські управителі. Тому що селянам дуже тяжко приходилось від царських та боярських поборів та здриств, вони почали тікати зі своїх земель і шукати нових, де нема панів та царських наймитів. Почали пустіти боярські та панські громади. Дуже не до смаку се припало панам і почали вони скаржити ся цареві, що нарід тікає з землі, і з сеї причини тяжко їм панам та боярам, відбувати „монаршу службу“. Прихилили ся царі

*) Автор далі розповів коротко про історію поневолення московського працюючого народу. Коротку історію того, як пани закріпостили український трудовий нарід, див. в книжці „Як жив український нарід“.

до боярських сліз та нарікань. Поволи вони почали обмежувати свободу селян переходити з одної громади до другої. Уже селянам було дозволено переходити тільки двічі на рік. А потім один з царів остаточно прикріпив селян до землі. Селян тілом і душею було віддано в цілковиту владу панів. Каю 300 літ тягло ся рабство народу. Які муки, страждання та знуцання терпів нарід від панів за часів панського права, про се нема що й казати.

Двічі за Степана Разіна та Пугачова підіймав ся весь нарід проти своїх гнобителів. Тремтіли царі зі всіма своїми прихвостнями за свою шкіру. Та нарід не вмів однодушно бороти ся, і царі з боярами лишили ся переможцями. Вони пролили ціле море селянської крові і в ній потопили селянське повстання. В 1861 р було скасовано панщину. Признали, що селяне вільні люди, що було противно божеським і людським законам тримати їх стільки часу в рабстві, немов худобу яку, з котрою можна робити все, що схочеш. Празник був для цілої Руси! Адже селянам дали волю, котрої їх було позбавлено без всякого права! На всі боки вихваляли царя-визволителя, котрий повернув селянам їх давню волю... Ну, а з землею ж як? — З землею, котру нарід 1000 літ поливав своїм потом та кровю, з землею, котра була споконвіку і повинна бути селянською власністю? Чи визволили землю від панів і дали її селянам? Ні! Земля була признана власністю панів і пішла на викуп. Та принаймні, чи всю землю, яку обробляли селяне, віддали їм на викуп? Ні, на що?! А щоб тоді робили пани? Справу краще полагодили. Пани дали селянам найгіршу землю, примусили платити за неї викуп, а собі лишили найкращі землі. Селянські наділи було так розраховано, щоби селянам не було на них що робити. Наділи були не великі, і селянам доводилось наймати землю у панів. Через збільшене людности земельні участки селян що раз меншають. А що податки непомірно великі, то стає некорисним тримати землю. Все, що одержить селянин з свого наділу, іде до скарбу, а йому доводить ся помирати з голоду. І от знову, як за давних часів, нарід мусить тікати з землі, котру захоплюють всякі глитаї! Та куди ж діти ся тим, що кинули свої землі? Свобідних місць тепер немає, неможна їм заводити, як за давних часів, великі рільничі громади. Нема куди тепер втікати від панської неправди, скрізь тебе дожене поліційний комісар. І от хоч не хоч безземельні селяне мусять іти в найми до пана, або коли трафить ся, поступити на фабрику. Страшна кара царя-голода стоїть над головою безземельного селянина і жене його в лапи поміщика і фабриканта, котрий тільки сього і добиваєть ся. Опинивши ся в наймах у пана, селя-

нин обробляє тим самим мужицьким плугом ту саму праддівську землю, котру споконвіку обробляли мужицькі руки. Та продукт наймитівської праці не йде до наймита. опинається в панських шпихлірах, а наймитови лишається тільки мізерна заробітна плата, на котру він ледви може утримувати себе і свою родину. Ось через що на ринку пан, земельний власник продає пшеницю, над котрою він не працював, а наймит, рільник продає тому ж таки панови „свої руки“, котрими буде оброблено багато пшениці... знов таки для пана.

Ми тільки що бачили, як витворця-рільника повернено в „робочі руки“ для пана. Тепер подивімося, що зробилося з витворцем-ремісником.

За давних часів дрібним громадам доводилось досить тяжко. Поживою дрібна громада ще сяк так могла себе забезпечити, але вороги часто нападали на неї і нищили. Щоби хоч трохи забезпечити себе від таких нападів, дрібні громади мусіли знову брати ся до співробітництва, як колись до нього звернулись дикуни. Співробітництво сполучило дикунів в громади, а тепер воно сполучує кілька невеликих громад в одну велику, витворює город (огорожене валом місце). При великому числі мешканців далеко легше боронити ся від ворогів, ніж розкиненим громадам.

Навкруги города повстають пригорода — невеликі громади, мешканці котрих на випадок лиха тікають до міста. Подія праці в кожній громаді викликає появу ремісників — шевців, кравців, ковалів та інших. Та в маленькій громаді число ремісників обмежене. Коли для громади вистарчає один коваль, то кожний зайвий коваль мусить виїти з громади, або взяти ся до якого иншого ремесла. Инша річ місто! Мешканців в ньому багато; oprіч того і сусідні громади приходять на міський ринок для обміну своїх товарів. Тут великий попит на всякі ремісничі товари; через се всякі ремісники і стремлять найбільше до міста, і тільки в містах процвітають всякі ремісничі вироби. Кожний ремісник повинен мати весь струмент, потрібний для його справи, повинен мати, за що купити матеріял для свого виробу. — коротко, він повинен мати так звані засоби продукції.

Являється до міста якийсь слюсар; він має з собою весь струмент, зараз уряджує собі робітню і починає робити. Робітник він добрий, живеться йому не але. Та ось спіткало його лихо: він несподівано зламав собі ногу. Робити нема можливости, а їсти треба. Тоді витрачує він усі свої заощадження, а робити все ще не можна. Щож йому далі робити? Доводить ся пустити на продаж струмент. Жаль йому з ним розлучати ся, та що робити.

Пролежав він кілька місяців, а коли нарешті видужав, уже не мав струменту, не мав чим робити. Іде наш слюсар до знайомого свого слюсара, щоби взяти в нього на якийсь час струмент і спитати, чи не передасть він йому якої роботи, бо в того завжди було багато заказів. Та на лихо сей знайомий слюсар людина спритна. Він зараз зміркував все положенє і каже нашому слюсареві: Ні — я тобі не дам струменту, а ось що зробімо: заказів у мене багато, ставай і роби. Я тобі буду платити, скільки слід, але товар, який ти зробиш, буде мій. Дуже добре навіть зрозумів наш слюсар, що має на думці його спритний знайомий, та нічого робити: адже не гинути з голоду. Стає він до роботи. Спритний слюсар одержував від свого робітника зиск і ще більше рокохотив ся на чужу працю. Він починає вишукувати таких слюсарів, що не мають свого струменту, щоби зтягти їх до себе. І звичайно знаходить. Бо хіба мало буває випадків, які можуть людину з сідла вибити. Один слюсар погорів, другий утік з громади, котру нищив князь і т. д. Спритний слюсар всіх зтягає до себе. Він поширив майстерню, додав струменту і справа в нього кипить. Сам він уже давно перестав робити, бо йому ніколи: йому треба провадити своє підприємство. Він уже знає, що се підприємство треба звати мануфактурою, і на своїому товарі велить вибивати також: „Мануфактура Грицька Глітанька“, наприклад. Мануфактура — се такий спосіб продукції товарів, при котрому певне число робітників-ремісників продукують товари в хазяйській майстерні, хазяйськими струментами і з хазяйського матеріялу, при чому продукт їх праці іде до хазяїна, а ремісники одержують плату. Хазяїн мануфактури вже капіталіст. Він видає капітал, наймає майстерню, купує матеріяли та струменти, щоби за помічю чужої праці одержати більше капіталу — одержати зиск. В усіх областях ремісничої праці, де тільки потрібні дорогі знарядя праці (слюсарство, ковальство і т. д.), повстає мануфактура, бо скрізь найдеть ся досить „спритних людей“, котрі готові притиснути свого ближнього.

Особливо часто виходять такі „спритні люди“ з купців та скупщиків (прасолів). Тільки частина ремісників може робити на заказчиків. Та їм не дуже добре ведеть ся. Часто цілком не має замовлень, а иншим разом замовлень так багато, що не можна поспіти: коли наприклад в сусідних селах добре вродить збіжжє, всі селяни одночасно переменяють постолі на чоботи. Значить, щоби не сидіти частину року без праці і щоби на випадок мати на поготові запасний товар, треба не чекати на замовлення, а стало робити на продаж. Така робота готового товару на продаж зветь ся кустарним промислом (дрібним промислом). В губерніях

середної Росії є багато сел. котрі займають ся такими промислами. Одно село — слюсарі, друге — столярі, третє — шевці. Виготовляють вони багато товару. і треба його потім випродувати по базарах та ярмарках. А тому, що розпродаж товару — праця не легка, вимагає уміня і оборотного капіталу, то кустарі дістають ся в лабеті скупщиків. Скупщик у них бере вироблений товар, зараз виплачує за нього гроші, а иншим разом і задатки дає на будущу роботу. За се кустар працює на нього, все одно як міський робітник на хавііна. Тільки одна видимість, що кустар — сам собі пан, а в дійсности він несвобідний, без скупщика йому й кроку ступити не можна. Торговля вея в руках скупщиків: скупщики видають задатки на роботу, скупщики часто дають сировий матеріял. Лихо тому, хто прогніває скупщика! Перестане приймати товар, доведеть ся з голоду вмирати. Зрозуміло, що весь зиск забирає скупщик, а кустареві лишаєть ся несвобідна праця та злидні.

Погано доводить ся сільським кустарям, та не ліпше міським робітникам. Там захоплюють їх в свої сіти склепи готового товару та ліверанти (підрядчики). Инший сам чобіт пошити не вмів, а бере від міської думи (магістрату) або від інтенданства підряд на тисячі чобіт, вносить заставу, а всю роботу роздає справжнім шевцям. Пальцем не поворухне, бере собі з кожної пари чобіт чималий зиск, та ще й величаєть ся: „Я, каже, вам добродій, я сам даю роботу, без мене ви би з голоду виздихали“. А sklep обуви примає всякі замовленя і теж роздає їх двом-твом найменним шевцям. Ось так скрізь самостійний господар ремісник попадає в неволю, та ще й дуже часто в неволю свого брата-ремісника. Ще недавно той може був такий самий працювник, так само робив, не розгинаючи спини, а тепер вже цяця велика. Як навчив ся він чужими руками жар загібати, як завів помалу з своїх таки братів-ремісників — цілу мануфактуру, так звідки й пиха взяла ся.

Вернімо ся до нашого „спритного“ слюсаря, котрий завів у себе мануфактуру. Справи в нього йдуть добре. Від праведної праці в нього черево виросло. Він має поважний вигляд і звать його тепер: „Високоповажаний Добродію“. Він часто ходить до церкви, ставить великі свічки святим угодникам, — дякує за те, що вони милостиві до нього, понад заслуги нагороджують його всяким богацтвом. А що тимчасом робітники його мануфактури проклинають день і час його уродження за те, що вони працюють над сили і погано живлять ся, се дарма! Вони матимуть за се нагороду на тім світі. Тепер подивімо ся, як повинна була вплинути мануфактура нашого „спритного чоловіка“ на слюсарів, що

що працюють від себе. В мануфактурі спритного слюсаря робить наприклад 10 чоловіка. Для них йому доводить ся мати одну майстерню. А вільні слюсарі повинні кожний для себе наймати окрему майстерню. 10 слюсарів працюють в одній майстерні, 10 вільних слюсарів повинні їх мати десять. З сього випливає, що властителя мануфактури дешевше коштує майстерня, світло і опал. Та се ще не все. Кожний вільний слюсар повинен мати повний добір струментів, коли хоче добре працювати. Та в нього частина струментів лишаєть ся без ужитку. Коли він працює на ковадлі, лежать без діла його напильники. А спритний слюсар в своїй майстерні робить інакше: поки одні робітники виробляють одну частину замка, другі виробляють другу частину, треті складають їх і т. д.: таким способом всі струменти завше в роботі. Тай сього ще не досить. Незалежний слюсар, котрий сам виробляє свої замки, повинен насамперед викувати частини замка, потім припасувати їх і пошліфувати, нарешті, повинен скласти весь замок. Таким чином він повинен переходити від одних струментів до других і дурно губити багато часу. Коли працювати одним струментом, то можна набрати вправи і весь час працювати добре і швидко. А коли часто міняти струменти, то кожним разом треба приввичаювати ся і губити на се багато часу.

„Спритний“ слюсар бачить всі невігоди такого постійного переходу від одних струментів до других: він дбає про свою користь і через се заводить в своїй мануфактурі инший порядок. Він каже: „Досить вам вештати з кузьні до до майстерні і назад. Хай трох з вас виковують в кузьні части замків, 5-ох шліфують їх, а 2-ох складають замки“. Інакше кажучи, він заводить в мануфактурі „поділ праці“. При поділі праці в громаді (суспільний поділ праці) кожний виробляє який небуть один продукт. При мануфактурному поділі праці кожний робітник виробляє не цілий продукт, а одну яку небудь його частину. Так, одні слюсарі в мануфактурі виковують частини замків, другі оброблюють сі частини, треті складають їх і т. д. Мануфактурний поділ робить саму працю продуктивнішою, ніж суспільний поділ. По перше, кожний робітник не губить часу на перехід від одних струментів до других, і, по друге, працюючи завше одним струментом, робітник привикає до нього і працює швидше, ніж коли він міняв частійше струменти. Ось сеї саме користи мануфактурного поділу праці і не мають незалежні слюсарі. Через се їх праця в порівнанню з мануфактурною мало продуктивна 10 незалежних слюсарів, виробляючи кожний з окрема 5 замків, виробить 50 замків, а 10 мануфактурних слюсарів, працюючи разом вироблять хааянчу 60 або 70 замків на день.

Таким чином хазяїн мануфактури має в порівнянню з слюсарем ту користь, що при однаковому числі робітників, він витрачає менше на майстерню і струменти, а продуктів одержує далеко більше. Матеріяли він купує в великій кількості, гуртом; через се він має опуст. Та і при продажі він може перечекати, поки товар буде в ціні — він має гроші про запас, коротко, він в усьому має перевагу над дрібним ремісником. Виносить мануфактурист на ринок свої товари, а вільний — свої. Товари у них однакові, але мають ріжну вартість. У мануфактуриста кожний робітник робив 7 замків на день, а вільний слюсар тільки 5. Зрозуміло, що мануфактурист може дешевше продавати свої товари. Відбуваєть ся конкуренція між мануфактуристами та незалежними слюсарями (конкуренція продавців), котра зменшує ціну замків (7 замків — 1 день праці). І хоча незалежні слюсари виробляють тільки по 5 замків на день, але вони повинні їх продавати по тій самій ціні, як і мануфактуристи. Інакше у них ніхто не буде купувати товарів. Зрозуміло, що кінець кінцем вони повинні зруйнувати ся і кинути самостійне ремесло. Маючи за собою вище назначені користи, мануфактурист убиває конкуренцію дрібне ремесло, позбавляє ремісників засобів продукції, робить з самостійних ремісників чужих наймитів. Та мануфактури конкурують не тільки з дрібним ремеслом, вони конкурують також між собою. Чим більша мануфактура, тим більше одержує вона в порівнянню з дрібною мануфактурою користи, від менших видатків на засоби продукції і від більшого поділу праці. Значить, чим більша мануфактура, тим її праця продуктивнійша, тим дешевше вона може продавати товари. Між великою мануфактурою і дрібною відбуваєть ся постійна конкуренція і велика мануфактура повинна побивати дрібну так само, як дрібна побиває дрібну ремісничу продукцію. Конкуренція мануфактури виявляєть ся в тому, що кожда мануфактура силкуєть ся захопити ринок. Для сього вона силкуєть ся продавати товари як можна дешевше. А дешевше вона може продавати тільки тоді, коли на продукцію їх буде видавати ся менше людської праці. І ось мануфактурист силкуєть ся все більше і більше поліпшити продукцію, полегчити людську працю. Являють ся машини. Машина, можна сказати, просто заступає ремісничу працю. Машина механічно і швидко виробляє продукт, виріб котрого вимагає від ремісника багато зручності і довгої попередньої науки. Щоби бути добрим ткачем, треба перейти довгу науку, через се праця ткача ліпше оплачуєть ся, ніж наприклад праця шахтаря, котрому не треба ніякої науки. Капіталіст, що бажає завести ткацьку мануфактуру, повинен підшукати собі ремісників-ткачів, по-

зобавлених засобів продукції і примусити їх робити на себе за плату. Ся плата звичайно буде більше від плати чорного робочого. Та ось винайдено паровий ткацький варстат, котрий тче швидше і ліпше від ткача. Мануфактурист, що поставив собі паровий варстат, уже не потребує ремісничої зручності ткача і ставить замість нього чорного робочого, бо для догляду за паровим варстатом не треба науки, а чорноробочому можна платити менше, ніж ремісникові. Таким чином машина дає можливість капіталістови обходитись без ремісника, уживати замість нього чорноробочого. Являєть ся фабрика. Значить, на фабриці всю роботу, яка вимагає зручності і довгої науки від ремісників, робить машина, а при ній уживають чорноробочих, від котрих не треба нікої науки. Продуктивність праці при фабричній продукції більша, ніж при всякій иншій. Який небудь коваль ремісник може зробити наприклад 600 гвіздків на день, а чорноробочий на фабриці може їх зробити кілька тисяч. Зрозуміло, машиннові гвіздки будуть далеко дешевші від ремісничих: Взагалі фабрика побиває дрібне ремесло і мануфактуру, дає доступ чорноробочим і нищить потребу в ремісничій продукції. А ремісники або вимирають помалу з голоду та всяких злиднів, або-ж ж повертають ся в фабричних чорних робочих, в „робочі руки“ для фабриканта.

Порегляємо тепер коротко, що сказано в сьому розділі про повертанє продуцентів земельних власників і продуцентів ремісників в „робочі руки“ для капіталіста. За давніх часів в громадах воєнні потреби (оборона від нападів) викликають появу влади в особі найдужчих і найхоробріших членів громади, котрі стають ватажками. Сі ватажки потрохи підбивають собі громади, з котрих вони вийшли, стають їх власниками. Вони перестають самі працювати, а живуть разом зі своїми дружинниками коштом дани, котру беруть з своїх підданих, так само як і коштом здобичі, одержаної з чужих громад. Постійні війни між громадами ведуть до того, що ватажок дужчих громад підбиває собі слабші громади і накладає на них дань. Та сі дужчі ватажки, що підбили собі слабші громади, воюють далі між собою, поки врешті в певній місцевості один який ватажок підбиває під свою владу всіх инших ватажків з їх громадами. Повстає держава, на чолі котрої стоїть сей ватажок або князь. Так повстала наприклад московська держава. Московські князі та царі роздавали цілі громади в володіне дружинникам-боярам. Бояре тягли з громад дохід, але земля лишила ся громадською власністю, і бояре не втручали ся в земельні порядки громад. А коли нарід через жорстокі утиски почав тікати від землі, царі прикріплювали селян до землі. Бояре, поміщики стали власниками селянських душ, а земля всеж

таки дійсно лишила ся власністю громади. Та потім, коли надійшло визволенє селян, то поміщиків було признано не власниками селянських душ, а власниками землі, котру споконвіку управляли селяни. Вийшло те саме (як каже по-словця: „Не вмер Гаврило, а болячка його задавила!“). Бо селяне після скасування панщини мали за малі наділи землі і мусіли наймати у пана землю, або йти до нього в найми. Пан, як і за давних часів, сидить на спині селянина і тягне з нього кров. Так був повернений в „робочі руки“ витворець-рільник, позбавлений землі: витворці-ремесники громадять ся по містах. Зручнійші та розумнійші з них мають перевагу над слабшими. Слабші кінєць кінєцем утрачують знарядя продукції і йдуть в робітники до дужчих. Повстає мануфактура. Раз появивши ся — вона конкуренцією побиває дрібних продуцентів і намагаєть ся захопити всю ремісничу продукцію. Конкуренція мануфактури, змагаючи до поширення продукції і до удешевлення товарів, викликає появу машин і фабричної продукції, при котрій машина заміняє людську зручність, а замість ремісника стає чорноробочий. Фабрика побиває конкуренцією мануфактури і дрібне ремесло, а самого робітника, позбавленого знарядь продукції, повертає в чорноробочого, в „робочі руки“ для машини. На початку суспільного житя поділ праці розбиває людей на дві великі частині — витворців-рільників і витворців-ремесників. Довгі віки кожда частина виконує відмежовану їй область загально людської праці. Витворець-рільник переходить свої вікові муки через руки бояр-панів, а витворець-ремесник через мануфактуру та фабрику. І ось нарешті обидва витворці, уже позбавлені знарядь праці, знову стрічають ся між собою біля фабричної машини. Та між ними нема ріжницї: вони тільки „робочі руки“. За первісних часів дикуни, що не знали поділу праці, не могли мати тих знань, того розумового розвитку, які потім мав рільник та ремісник. А коли рільник та ремісник, перейшовши всі свої муки, опинили ся на фабриці, вони разом з знарядями продукції утратили ті знаня, той розумовий розвиток, якого від них вимагала продукція. Усе се заступає машина, а від робітника не треба розуму в голові; людина-витворець повернена в „робочі руки“ для капіталіста. Таким чином витворець кінчає на тому, з чого почав, він повинен повернути ся в дикуна. Коли-б се віддати на волю царів і капіталістів, воно-б так і було. Та на щастє людськості не все залежить від їх волі. Як ні дбають капіталісти, а всеж ще нігде не запанували цілковито любі для їх серця порядки. Скрізь поруч фабрики існує і мануфактура і дрібне ремесло. Ще не вибухла як слід конкуренція, та і дрібний витворець витревало бореть ся проти панованя капіталістів.

Тяжко для витворця утрати свою волю. повернути ся з людини в „робочі руки“. Через се ми бачили, що у нас часто селянин працює для самої соломи, аби тільки почувати себе людиною, господарем в своїй праці. Та всеж обезземелене селян росте дуже швидко. А тепер подивімось, як розпоряджають капіталісти „робочими руками“, що опинились в їх властп. Подивімось, як витягають вони з них той зиск, до котрого кождий з них виявляє нічим непогамовану охоту.

Розділ VI.

Додаткова вартість!

Кождий капіталіст, що затратив капітал на яке підприємство, звичайно має на оці тільки одну ціль — одержати зиск. Колиб не сей зиск, ні один капіталіст не провадив би ніяких підприємств. А коли ми бачимо, що капіталістичні підприємства ростуть як гриби після дощу, то се показує, що капітал дає чималий зиск, котрий так люблять капіталісти. Звідки ж береть ся сей зиск на капітал? Утерта думка каже, що зиск походить від куплі-продажі: купують дешево а продають дорожше, себто, що зиск на капітал витворюєть ся на ринку при обміні. Подивімось, чи се справделиво. Фабрикантові матерії треба купити собі наприклад паровий ткацький верстат. Він вивозить на ринок матерію, в котру вложено 500 днів праці, і справжня вартість котрої виносить 500 рублів. Чи витворюєть ся нова вартість на ринку від того, що фабрикант продає свою матерію? Звичайно ні. У фабриканта була товарова вартість на 500 рублів, і у покупця грошева вартість на 500 рублів. Коли вони обміняли ся між собою, на ринку як давнійше лишило ся вартости на 1000 рублів, і від обміну вартість не зросла. Звідки ж узяв ся зиск фабриканта? Припустім тепер, що кождий фабрикант продав свій товар дорожше від його справжньої вартости. Наш фабрикант продає свою матерію не за 500 рублів, а за 600 рублів. Коли буде довершена продаж, нової вартости від неї на ринку всеж таки не буде. Було вартостий на 1100 рублів (500 руб. вартости товару у фабриканта і 600 рублів гроший у покупця), і стільки ж і лишило ся. Тільки тепер у фабриканта вартости на 600 рублів, а у покупця на 500 руб. Вартостий лишило ся стільки, скільки й було. Але фабрикант одержав на 100 руб. зайвих вартостий. Можє бути, се 100 руб. являють ся зиском фабриканта? Зовсім ні. Коли кождий фабрикант продає свій товар дорожче від його справжньої вартости, то кінець кінцем ніхто з них нічого не виграє,

Наш фабрикант одержав 600 рублів за матерію, вартість котрої 500 руб. Він хоче купити ткацький варстат, вартість котрого теж 500 руб. Та фабрикант варстатів теж повинен одержати за варстат дорожче від його справжньої вартости, себ то не 500 руб., а 600 руб. Наш фабрикант матерії, що виграв на продажі її 100 руб., повинен тепер утратити їх на купні варстату, без котрого він не може обійти ся. Таким чином ми бачимо, що від обміну не можуть повставати нові вартости, що не обмін дає капіталістови зиск з капіталу. Та всеж фабрикант матерії повинен продати свій товар і повинен одержати десь свій зиск. Інакше він не вів би підприємства. Дійсно, фабрикант одержує зиск при продажі свого товару, але не від продажі (обміну). Значить зиск на капітал повинен витворювати ся перед продажем, або перед обміном. А що зайва вартість (зиск) не може звалити ся з неба на голову капіталістові, то треба припустити, що зиск з капіталу витворюєть ся підчас самої продукції товарів. Та продукцією товарів займають ся „робочі руки“. Значить, тільки сї бідолашні руки дають зиск капіталістові. Подивімось, як се відбуваєть ся. Капіталіст бажав поставити фабрику матерії. Він поставив будинок, купив машину, замовив бавовну. Та йому потрібні ще і „робочі руки“. Без них світ не милий капіталістові при всіх його машинах. Ми вже знаємо, що „робочі руки“ можна набути на ринку, так само як інші товари. Туди іде капіталіст. Він наймає „робочі руки“. Що се значить? Се значить, що він наймає у робітників їх робочу силу на певний час: на день, або на місяць і т. д. Скільки він їм платить за неї? Тому що робоча сила продаєть ся на ринку, і вона — товар, вартість робочої сили, як і вартість всякого товару, міряєть ся кількістю праці, яка потрібна для її продукції. Робоча сила, в протилежність всім іншим товарам, продукуєть ся в самому тілі людини. Для того, щоби людина могла мати робочу силу, їй треба пити, їсти, мати одіж і мешканє; а для того, щоби добути се все, потрібна праця. Значить, вартість робочої сили міряєть ся кількістю праці, яка потрібна для продукції засобів до життя робітника. Та робітник смертний, а робоча сила завжди потрібна. Зі смертю робітника гине його робоча сила, і капіталіст може лишити ся без „робочих рук“. Значить, робітник повинен мати заступника, котрий даєть капіталістові робочу силу. Через се вартість робочої сили міряєть ся кількістю праці, яка потрібна для продукції засобів до життя робітника і його родини. Сю вартість робітник одержує в формі заробітної плати. Таким чином капіталіст, будучий фабрикант матерії, повинен виплатити робітникам вартість їх робочої сили. Щож він від них за се одержить? Набравши на ринку купу „робочих рук“.

він веде їх до себе на фабрику і примушує робити. „Робочі руки“ починають вироблювати йому матерію. Фабрикант повинен виплатити робітникам вартість їх робочої сили за певний час, а сам одержує працю робітників за той самий час. Ми вже знаємо, що поділ праці робить працю продуктивною, себ то, що кожний продуцент вироблює в оден день більше продуктів, ніж йому треба для істнованя на оден день. Інакше кажучи, робітник продукує більше вартости, ніж коштує його робоча сила за сей день. Коли для продукції собі поживи, убрания і иншого робітник повинен працювати 6 годин на день, то сі 6 годин праці звуть ся необхідною працею. 6 годин на день треба працювати робітникови, щоб утримати себе, щоб виробити вартість своєї робочої сили. Коли він працює більше як 6 годин на день, його праця понад 6 годин буде звати ся додатковою працею. Таким чином робочий день має в собі працю необхідну (вартість робочої сили) і працю додаткову.

Наш фабрикант матерії наймає робітників і повинен їм виплатити вартість робочої сили за кожний день, себ то він виплачує кожного дня тільки за необхідну працю (6 годин). Колиб робітники працювали тільки по 6 годин на день, вони виробляли-би лише стільки, скільки виносить їх удержанє, і капіталіст не мав-би ніякого зиску. Одначе він примушує їх робити 12 годин на день. Таким чином він одержує від робітників шо дня зайвих 6 годин праці, себ то 6 годин додаткової праці, за котру він їм нічого не платить. Шо дня робітники в перші 6 годин праці (необхідна праця) вироблюють вартість своєї робочої сили (те, що вони одержують від капіталіста в формі заробітної плати); а решту — 6 годин додаткової праці, робітники продукують додаткову вартість (надвартість), за котру їм фабрикант нічого не платить. Ся додаткова вартість є зиск капіталіста. Візьмімо приклад. Фабрикант виплачує робітникам 50 коп. на день. Кожний робітник натче в день 10 арш. матерії, котра продаєть ся по 20 коп. за аршин. Припустимо, що пряжа на кожний аршин матерії коштує 5 коп., і що видатків на машини, будинки та инше припадає по 5 коп. за кожний аршин, так що матеріал на кожний аршин матерії коштує фабриканта 10 коп. Почав робітник роботи і проробив пів дня (6 годин), наткав він за сей час 5 арш. матерії. Яку вартість він випродукував? 5 арш. матерії по 20 коп. коштують рубль. Але фабриканта коштує матеріал на кожний аршин 10 коп., на 5 арш. — 50 коп. Значить, робітник виробив за пів дня чистої вартости 50 коп. Се саме стільки, скільки виплачує йому капіталіст за його робочу силу за цілий день, 6 годин, які робив робітник, для нього необхідна праця, 50 коп. вартости, яку він виробив, для нього необхідна вартість.

Коли б робітник після цих 6-ох годин застрайкував (не хотів робити), фабрикант не мав би ніякого зиску. Він витратив 1 рубль (50 коп. робітникові і 50 коп. матеріял на 5 арш.) і одержав би 1 рубль. Але робітник працює ще 6 годин. — се його додаткова праця, і продукує ще 5 арш. матерії. Яку вартість він тепер виробив? 5 арш. матерії по 20 коп. — 1 рубль. Відлічивши за матеріял 50 коп., лишається ся 50 коп. чистих. Робітник своєю додатковою працею випродукував додаткову вартість в 50 коп., котра опиняється просто в кишені фабриканта. Се і є зиск. Таким чином наш фабрикант від кожного робітника одержує що дня 50 коп. додаткової вартости, або зиску. Тепер нам зрозуміло, чого се капіталісти так нарікають на те, що у них мало „робочих рук“. Вони потрібні їм для видушчування додаткової вартости. Великість її залежить: по 1) від числа робітників, що працюють на капіталіста: по 2) від довжини робочого дня і по 3) від продуктивности праці. Чим більше рук працює у капіталіста, тим більше він одержує додаткової вартости, тим більший його зиск. Чим довший робочий день, тим більша додаткова праця, тим більшу додаткову вартість одержить капіталіст. Коли наш фабрикант потрафить примусити робітників працювати не 12 годин на день, а 18, то кожний робітник виробить 15 арш. матерії на день, уживши не 6, а 12 годин додаткової праці, і дасть капіталістові не 50 коп., а цілий рубль додаткової вартости. Чим продуктивніша праця робітника, тим менша буде його праця на себе, себто необхідна праця, і тим більша буде його праця на капіталіста, себто додаткова праця і продукція додаткової вартости. У нашого фабриканта робітник одержує 50 коп. на день і виробляє 10 арш. матерії, значить, за кожний аршин йому припадає 5 коп. Фабрикант продає аршин матерії по 20 коп. З них 10 коп. припадає на матеріял. Лишається ся 10 коп. для фабриканта і робітника. 5 коп. одержує робітник (заробітна плата за 1 арш.), а 5 коп. капіталіст (його зиск). Себто чиста вартість товару (без матеріялу) складається з заробітної плати і зиску капіталіста. Звідси випливає, що чим більша заробітна плата, тим менший повинен бути зиск і навпаки. Коли б робоча плата зросла до 70 коп. на день, зиск капіталіста упав би до 30 коп.; з чистої вартости аршина матерії робітник одержав би 7 коп., а капіталіст — 3.

З цього видно, що між капіталістом і робітником повинна відбуватися ся постійна боротьба. Капіталіст силкується ся продовжити робочий день і зменшити робочу плату, а робітник вимагає ся скоротити робочий день і збільшити плату.

В дальшому викладі ми побачимо, які користи в сій боротьбі має капіталіст проти робітника, користи, котрі від-

дають робітника звязаним по рукам і по ногах у власть капіталіста. Ми тільки що сказали, що коли заробітна плата збільшиться, зиск капіталіста саме на стільки зменшиться. Але, може бути, він може надолужити утрачене, збільшивши ціну товару, продаючи наприклад аршин матерії по 22 коп. ? Ні! І капіталістові покладено межі. Коли він схоче підвищити ціну своїй матерії, конкуренція інших фабрикантів не допустить його до цього. Вони будуть продавати матерію по 20 коп. і наш фабрикант лишиться без покупців. Фабрикант повинен задовольняти ся тим зиском, який припадає на нього з чистої вартости товару, за відтрусенем заробітної плати та інших видатків. Тепер ми дійсно бачимо, що фабрикант одержує зиск не від продажу свого товару. Зиск продукується перед продажою, поза ринком, продукується як додатковою працею робітника в формі додаткової вартости. Та тільки при продажу товару виявляється ся (або реалізується) зиск капіталіста. Тільки тепер виявляється ся, що фабрикант в формі своїх товарів продає працю робітників, витрачену протягом певного часу: а робітникам він виплатив не за всю працю, яку від них одержав, а тільки за працю, потрібну для їх існування, себто вартість робочої сили.

Розглянений нами випадок витягання додаткової вартости з „робочих рук“ являється найрізкішою і найяснішою формою визиску робітника капіталістом. Дійсно, справа цілком ясна. З одного боку — робітник, котрий не має нічого окрім своїх рук, з другого боку — капіталіст, котрий має всі засоби продукції. Зрозуміло що злидні приводять робітника в лапи капіталіста, котрий видавляє з нього все, що можна. Як ні жорстоке та несправедливе таке становище річій, однак факт той, що при ньому капіталіст бере діяльну і безпосередню участь в продукції: при його допомозі будують ся фабрики, купують ся машини, заготовлюється сировий матеріал, розкладається ся праця, вишукується ринок для збуту товарів, він же постійно намагається збільшити продуктивність праці. На скільки власник капіталу приймає безпосередню участь в продукції, він, як і робітник, має право на участь в продуктах, витворених спільною працею. Лише тільки в тому, що завдяки своему становищу капіталіст може брати собі львину часть.

Та є й такі форми визиску капіталістом, при котрих він не має ніякого відношення до самого процесу продукції, що однак зовсім не перешкоджає йому одержувати всю додаткову вартість, вироблену працею робітників. В Росії існують цілі села, мешканці котрих займають ся домовим (кустарним) промислом. Домові промисловці (кустари), се

дрібні ремісники — слюсарі, шевці і ин., — котрі працюють у себе дома, мають потрібні для їх праці струменти, але в величезній більшості випадків не мають за що купити сировий матеріал — залізо, шкіру і т. д. — з котрого вони виробляють свої продукти. Ось тут являєть ся капіталіст в особі міського купця або сільського лихаря. Він каже нещасливому кустарю: „Ти маєш чим робити, та не маєш за що купити сировий матеріал. Я дам тобі гроші на купівлю сирового матеріалу, але ти за се потім по приступній ціні відступиш свій товар“. З гіркого досвіду кустар знає, що значить ся „приступна ціна“. Він знає, що за свій товар він одержить тільки трохи більше від того, скільки його коштував сировий матеріал. Та нічого не вдієш. Бере він у купця гроші, купує сировий матеріал і на час стає ніби самостійним господарем-вितворцем. Та се тільки гірке гдуванє долі: воли він виробить свій товар і понесе його до купця, котрому він винен, то вийде, що він заробив стільки, коли не менше, як перший ліпший фабричний робітник, що немає нічого опріч „рук“.

Наш купець не брав участі в самім процесі продукції. Пому нема діла, якими знарядями кустар працює і скільки часу слюсар витрачає на виготовленє замку або шведь на чоботи. Він не повинен журити ся, як бұ поліпшити продукцію і зробити працю продуктивнішою. Він знає, що візьме своє. Коли завдяки фабричній конкуренції зменшить ся ціна замків, він натисне на кустаря і відусить з него не тільки всю додаткову вартість, вироблену його працею, але ще й частину необхідної.

В такому самому становищу, як кустар відносна до купця, стоить селянин-рільник відносно до пана. Ми вже ранійше згадували, що земля, котру селяни обробляли в давних часах, стала власністю пана, і що після скасованя панщини селянам дали земельні наділи, що не вистарчали на удержанє родини. Се було зроблено для того, щоб селяни бұли примушені наймати землю у панів. Пан здає в аренду, або за частину урожаю землю селянинови, котрий оре її своїм плугом і своєю худобою, засіває її своїм зерном, удобрює її коли треба. — коротко кажучи, вироблює на свій ризик всі операції, з котрих складаєть ся продукція збіжа. А пан не втручуеть ся в всю продукцію, але він одержує в формі арендної плати, або частини урожаю додаткову вартість, витворену рільником.

З сказаного вгдко, що капітал витягає додаткову вартість з вितворця не тільки тоді, коли він уже позбавлений засобів продукції і повернений в „робочі руки“, але і тоді, коли витворець находить ся ще в становищу на пів самостійного господаря. Капіталіст, орудує над „робочими ру-

ками⁶. сам повинен уряджувати продукцію і дбати про її успіх і поліпшуванє. Хочє він в сьому випадку має на увазі тільки свою особисту користь, себто одержжанє зиску, і безбожно тисне робітника, тим не менше він по мимо своєї волі приносить користь для суспільности тим, що з конечности постійно поліпшує способи продукції і сим збільшує прдуктивність праці, а опріч того на свою голову привчає робітників до спільної складної праці. — до суспільної продукції. А коли капіталіст виспеає соки з напів-самостійних продуцентів, граючи в процесї продукції тільки ролю звичайного трутня, се не що инше, як нічим неоправданий, суспільно організований рабунок.

Яким би способом ні витягала ся з робітничої кляси додаткова вартість, вона являєть ся єдиним жерелом зиску в капіталістичних підприємствах. Через се в кождому даному підприємстві великість одержуваного копіталістом зиску повинна безпосередно залежати від числа робітників, котрі у нього продукують товари: чим більше у нього робітників, тим більше він одержує додаткової вартости, тим більший повинен бути у нього зиск. Уявімо тепер собі такий випадок: Два купецьких синки одержали кождий по 10.000 руб. Любі братіки обідва мали те прекованє, що капітал треба пускати в оборот і збільшувати його, але смаки у них були не однакові. Оден був тихий і більше тримав ся старовини, а другий був підприємчивий і тільки й мріяв про те, як би пусити в рух якусь нову і корисну справу. Перший поставив собі велику гарбарню, на котрій все по дідівським звичаям зробило ся — ніяких машин не було, будівлі поганенькі, все дешево коштувало. Правда, справа була така, що вимагала багато робітників — цілих 50 — але наш капіталіст сього не бояв ся: він мав досить і знав, що маючи капітал зовсім не так тяжко приборкати робітників. Він витратив всі свої 10.000 руб. на купно гарбарні, сирового матеріалу, на найманє робітників. — коротко кажучи, пустив справу в рух.

Другий брат довідав ся, що в Америці винайшли машини, котра шнє чоботи. Ану, каже він собі, я заведу у нас „механічну мануфактуру обуви“. Так і зробив. Виписав він дорогі заморські машини, поставив відповідний будинок, купив шкіри, наняв робітників і почав виробляти чоботи. Як і перший брат, він поклав в справу всі свої 10.000 рублів. Та при його машинах йому можна було заняти тільки 30 робітників. У обох братів справа пішла добре, і почали в них гроші гроші родити. Таким чином обідва брати пустили в рух однакові капітали — 10.000 руб. Та у одного з них продукція така, що при сьому капіталі

можна зайняти 50 робітників, а другий уживав на се тільки 30. Хто з них одержить більше зиску?

Ми вже знаємо, що великість додаткової вартости, а через се і великість зиску зростає разом з числом робітників; з сього на перший погляд випливає, що гарбар повинен одержати зиску більше ніж власник „механічної мануфактури обуви“. На першого працює 50 робітників, на другого — 30. Так би вона і було, колиб сюди не втрутилось одно знайоме вже нам господарське явище, а саме конкуренція!

Коли б гарбар дійсно мав більше зиску, ніж його підприємчивий брат, він в кождім разі не довго міг би використовувати своє становище. Се через те, що до доброї наживи багато охочих, і немало знайдець ся капіталістів, котрі накинуть ся на гарбарство, сподіваючи ся виграти на ньому більше, ніж на якому иншому підприємстві. І виїде з сього те, що буде продукувати ся багато шкіри, збільшити ся подача, відбудеть ся конкуренція між продавцями, ринкова ціна шкір упаде нижче від їх дійсної вартости, і через се зменшити ся зиск гарбара: з його рук вислизне частина додаткової вартости, яку він вигяг з робітників. Се буде тягти ся доти, доки зиск у гарбарстві не зрівнаєть ся з зиском, який дає „механічна мануфактура обуви“, або инша подібна справа, в котрій при однаковому капіталі працює відосно менше робітників і витачено відосно більше на машини, будівлі та инше. Коли ціна на шкіри упаде ще нижче, тоді частина капіталістів кине сю продукцію і візьметь ся до такої, котра дає принаймні стільки зиску на капітал, як і „механічна мануфактура обуви“. Зі зменшенем продукції збільшити ся ринкова ціна шкір, і наш гарбар знов почне одержувати більше зиску, але не більше, ніж його великорозумний брат, бо конкуренція пильно слідує за ним і ставить межі, коли не його завидним очам, то принаймні його хапчивим рукам.

Таким чином, конкуренція зрівнює зиск в усіх пароселях капіталістичної продукції. Се досягаєть ся тим, що в тих пароселях, котрі по суті своїй могли би давати більший зиск, ніж инші, капіталісти мусять на превеликий для себе жаль продавати товари нижче від їх дійсної вартости і випустити з рук частину зиску, щоби мати решту.

А хіба оплачуєть ся коли небудь вся праця робочого народу? Що одержує він від держави замість податків, які він платить? Більша частина тих грошей іде на удержанє начальства, від котрого зле приходить ся і селянам і робітникам. Друга частина сих грошей іде на військо, для котрого забирають на службу від робочих родин

найдучих і найздоровіших паробків. Чимало гроший іде на допомоги з'убожілим панам та захланним фабрикантам. І тільки деякі мізерні крихти от як копійчані допомоги підчас голоду, дешеві низші школи, лікарська допомога і те инше припадають робочим людям. Мало того, що пани та фабриканти тягнуть з робочої людини неоплачену працю кожний з окрема: всі вони разом при помочи держави тягнуть з нього ту саму неоплачену працю, тільки гуртом.

Неоплачена праця, додаткова вартість у всіх її формах — ось основа добробуту всіх богатих клясе і станів. Маючи гроші, тепер можна не працювати: досить покласти гроші в банк і одержувати процент. Гроші гроші родять. Щож се одначе за чудо? Дуже просто. Се чудо робить той самий фабрикант, той самий пан, той самей купець що видушує додаткову вартість з робочої людини. Вони тільки через те і можуть видушувати неоплачену працю, що голими руками не можна нічого зробити: потрібна земля, матеріяли, інструменти, машини, й для купна сього всього потрібні гроші. Дати тільки гроші підприємчій, зручній людині — вона в тій хвилі пустить в рух всю машину видирання від робочої людини неоплаченої праці. Та істнують невмілі люди, котрі не знають, що зробити з своїми грішми. Для них саме і заведено банки та щадничі каси. Ану складайте в них гроші, панове не вмілі та ледачі! Зручні та проворні будуть єї гроші брати в користань, а зиски по половині! Частана піде тому, хто зложив гроші, частина фундаторові банку, частина лишить ся тому, хто при помочи тих гроший заложить своє підприємство.

Ось так на спинах робочих людей виростає ціла драбина панів: скупщики, прасоли, лихварі, підрядчики, купці, пани, фабриканти, банкири, що живуть „з капіталу“, урядники, попи, царі... всі вони складають одну родину, одну величезну клясеу визискувачів (рабівників чужої праці); а проти них стоїть одна непомірно більша клясеа працівників-робітників.

Розділ VII.

Заробітна плата.

Кожда людина, котрій особлива божа ласка не дає можливости жити коштом чужої праці, муєнть сама здобувати собі засоби до істнованя. А для сього вона повинна працювати. Що значить працювати? Працювати — значить, прикладати свою робочу силу до річній природи для того,

щоби витягати з них користь для людини. Рільник прикладає свою силу до землі і кінець кінцем одержує від неї користність в формі збіжжя; шахтар копає землю і витягає з неї користність в формі міді, срібла і т. д. З сього дуже ясно, що людина для здобуття собі засобів до існування, повинна мати по перше, робочу силу, по друге, ті річі природи, до котрих покінна вона прикласти свої сили, себ то засоби продукції. За давних часів так і було, що хто мав робочу силу, мав засоби продукції. Перше витворець і засоби продукції складали одну цілість, як складає одну цілість риба і вода, в котрій вона живе. А тепер витворця роздерто на дві частини: йому лишено його робочу силу (мабуть через те, що її не можна з нього видерти), а засоби продукції з божиї ласки опинили ся в руках капіталістятя. Робоча сила хоч-би як велика вона була, не може витворити засобів до існування з порожнього місця: їй потрібні засоби продукції, а цар-голод примушує її невпинно тягти ся до них. Ось тут капіталіст, котрий чигає на неї, увязнює робочу силу і примушує її робити на нього.

В попередньому розділі ми бачили, яким чином капіталіст видушує з робочої сили додаткову вартість — свій зиск, — виплачуючи робітникам тільки необхідну вартість робочої сили. Тепер ми розглянемо ближше сю необхідну вартість, котру робітники одержують в формі заробітної плати.

Робітник виносить свою робочу силу на ринок, де її купує капіталіст. На ринку робоча сила розглядається як товар, бо вартість її означається для робочої сили так само, як і для кожного иншого товару.

Ми вже бачили, що вартість робочої сили означається кількістю праці, потрібної для її продукції, себ-то кількістю засобів до життя, яка потрібна для робітника і його родини. Вартість сих засобів або так звану необхідну вартість, робітники одержують в формі заробітної плати. Чим менша вартість засобів до життя робітника, тим менша його заробітна плата і навпаки. Значить, збільшене заробітної плати зовсім ще не доводить, що становище робітників поліпшило ся. Треба взяти на увагу вартість засобів до життя і тоді вже видавати осяд. Коли наприклад протягом 15 літ заробітна плата збільшилася два рази, але засоби до життя подорожчали чотири рази проти давнішого, становище робітників очевидно погіршає, хоч заробітна плата і зростає.

Кількість засобів до життя, або великість заробітної плати, котру одержують робітники, залежить від їх навичок та звичаїв, від клімату, в котрому вони живуть. Наприклад англійський робітник не обходить ся без мяса

і кави, котрі він має що дня, і не багато пива. Се вже так зросло ся з його натурою, що він єї продукти уважає потрібними для свого істнування і без них погано працює. Таким чином заробітна плата англійського робітника між иншим повинна мати в собі і вартість сих продуктів, про котрі наш робітник знає хіба тільки з оповіданя.

Заробітна плата фабричного робітника в Росії дає йому можливість жити ся хлібом, квасом, квашеною капустою та редькою. Англійські робітники знищили б геть капіталістів з їх фабриками, колиб їх заробітної плата вистарчило тільки на таку поживу, на котрій спасали ся тим, що мають. Чим більше освічені та розвинені робітники, тим більше треба їм засобів, щоби жити по людськи і добре працювати.

Англійський та німецький робітник не буде жити в таких будах, в яких живе наш, Опріч того їм потрібно від часу до часу книжка, вони читють газети, ходять иноді до театру. Їх заробітна плата повинна вистарчити і на се. Інакше на фабриках почнуть ся страйки.

Клімат теж має вплив на великість заробітної плати. Італійський робітник, що живе в теплому кліматі, може мати таку одежу, котра ледви прикриває його тіло; помешканє також не являєть ся в нього річю першорядної ваги, бо він добре може переспати ніч на ганку якого дому, або просто на улиці; одначе наш робітник мусить мати і теплу одежу і тепле мешканє. Для російського робітника потрібно опріч того ще чарка горівки, бо підчас сильних морозів при недостатньому відживлюваню трудно обійти ся без алькоголю. В порівнаню з італійським робітником російський робітник одержує більшу заробітну плату, але йому від сього не легше, бо йому більше доводить ся витрачувати на такі продукти, без котрих він міг би обійти ся в теплому кліматі.

Таким чином заробітна плата повинна мати таку великість, котра залежить від навичок, розумового розвитку робітників і від клімату, в котрому вони живуть. Низше і више від сеї великості заробітна плата при звичайних умовинах не може довго утримати ся. Зараз ми довідаємось через що.

Мануфактурні робітники завше одержують більшу заробітну плату, ніж фабричні. На мануфактурі працюють ремісники, позбавлені знарядь продукції. Перше ніж зробити ся добрим ремісником, треба витратити багато праці на науку. Ся праця, з'ужита на науку, і збільшує вартість робочої сили ремісника. Возьмім приклад. Припустимо, що слюсар, поки вивчить ся свого ремесла, повинен видати

на своє удержанє. на відсутній матеріял і знарядя, а також на заплату за науку — 900 руб. Все одно, чи має слюсар сі 900 руб. і безпосередно витрачує їх, або іде в науку до якого хазяїна-слюсара. В сьому випадку він повинен відробити хазяїну кілька літ перед наукою, або після неї. Коротко кажучи, для того, щоби вивчити ся слюсарського ремесла, треба видати на 900 руб. вартости в формі продуктів, або праці. Коли кожний слюсар після науки може робити пересічно 30 літ, то видатків на науку слюсара припадає на кожний рік праці 30 руб. Коли необхідна вартість звичайної робочої сили (себ-то засоби існування робітника і його родини) виносить 150 руб. на рік, то мануфактурнет, що наняв собі ремісника на рік, заплатити йому не тільки сі 150 руб., але ще й ті 30 руб. (витрачених на науку), котрі припадають на сей рік праці. Значить, вартість робочої сили робітника має в собі не тільки вартість необхідних засобів існування, але і вартости тих засобів, котрі витрачено на його науку.

Чим довше мусить тревати наука ремесла, тим більша вартість робочої сили ремісника, тим більша його заробітна плата. Слюсар одержує більшу заробітну плату, ніж коваль; годинникар — більшу плату, ніж слюсар, а ремісник, що вироблює всякі складні струменти, (підзорні труби, мікроскопи), одержує ще більшу плату.

Розглянувши вартість робочої сили, звернемо ся тепер до її ринкової ціни. Ми бачили, скільки необхідно для робітника: тепер подивимо ся, скільки він дійсно одержує за свою робочу силу.

Ми вже знаємо з IV. розділу, що ринкова ціна товару буває то виша то низша від справжньої вартости. При збільшеню попиту відбуваєть ся конкуренція між покупцями, і ціна товару збільшуєть ся; при збільшеню подачі конкуренція відбуваєть ся між продавцями, і ціна товару зменшуєть ся. А загалом конкуренція намагаєть ся наблизити ринкову ціну товару до його справжньої вартости. Все се відносить ся до робочої сили так само як і до всякого товару. Коли попит на робочу силу збільшуєть ся, наприклад через повстанє нових капіталістичних підприємств, то відбуваєть ся конкуренція між покупцями (капіталістами) і заробітна плата збільшуєть ся понад необхідну вартість робочої сили. Ми знаємо, що при збільшеню попиту на який небудь товар незабаром збільшуєть ся продукція сього товару і його подача. Якже збільшуєть ся продукція і подача робочої сили після збільшеня попиту на неї? А ось як.

Зі збільшенєм заробітної плати понад необхідну вартість, себ-то понад той рівень, який потрібний робітникові

для існування, становище робітників поліпшуєть ся. Се поліпшенє виявляєть ся в тому, що робітники починають ліпше відживляювати ся, живуть в кращих помашканях і т. д. Через се злидні та хороби забирають в передчасну могилу менше жертв, ніж равійше. Виживаєть такі робітники, котрі змерли б при гіршому житю, і саме сї робітники насамперед збільшують подачу робочої сили. Опріч того, з поліпшенєм становища робітників збільшуєть ся серед них число подруж і родить ся більше дітей ніж давнійше. Діти підлітки живуть при кращих обставинах, менше вмирають, ніж при поганих обставинах, при котрих у нас наприклад з 4-ох дітей доживає до робочого віку тільки одно! Таким чином через збільшенє заробітної плати зменшуєть ся смертність між робітниками та їх дітьми, а через се людність збільшуєть ся. Опріч того людність і безпосередно збільшуєть ся через збільшенє числа подруж, бо зі збільшенєм заробітної плати понад необхідну вартість, збільшуєть ся продукція робочої сили (посередне і безпосередне збільшенє людности) і подача її. Ся обставина в свою чергу викликає конкуренцію продавців (робітників), і заробітна плата повинна зменшити ся. Коли заробітна плата зменшить ся нижче від необхідної вартости, повинно наступити зменшенє подачі робочої сили, як се буває з кождим иншим товаром. Коли ринкова ціна товару зменшуєть ся нижче від його справжньої вартости, продукція сього товару скорочуєть ся і зменшуєть ся його подача. Та якже скоротити продукцію робочої сили й її подачу? Робоча сила продукуєть ся в самих робітниках, значить, щоби скоротити її продукцію, треба знищити зайвих робітників! Так воно і буває в дійсности. Коли заробітна плата зменшить ся нижче від необхідної вартости, (того, що потрібне для існування робітників), цар-голод з своєю помічницею смертю розпочинає працю. При такому зменшеню заробітної плати робітники не можуть заспокоювати цілком свої потреби: погано відживляють ся, живуть в брудних і вохких халупах, одежа погано захищає їх від холоду та вохкості. Слабші не довго витримують таке пекельне житє. Цар-голод посилає смерть, і та починає ходити по робочій ниві і косити житє слабих та малих. Опріч того підчає такого шкідливого для робітників зменшення заробітної плати зменшуєть ся і число подруж і народин дітей. Таким чином при збільшеню заробітної плати людність збільшуєть ся посередно — через збільшенє довжини житя робітників, і безпосередно — через збільшенє числа подруж; навпаки, при зменшеню заробітної плати, людність зменшуєть ся безпосередно — через смерть „зайвих“ робітників — і посередно — через зменшенє

числа подруж. Такими способами досягаєть ся зменшене продукції робочої сили (адже трупи робітників не продукують її) її подачі. А зі зменшенем подачі знову відбуваєть ся конкуренція між капіталістами, і заробітна плата збільшуєть ся. Таким чином для самих робітників збільшене заробітної плати, коли тільки не відкривають ся нові підприємства, може бути куплене тільки ціною смерти та невимовних страждань інших робітників!

Ось в таких страшних лабетах знаходить ся робітнича кляса через те, що робоча сила (а з нею і особа самого робітника) повернена в товар!

Як ринкову ціну товарів конкуренція приводить до їх необхідної вартости, так і заробітну плату конкуренція приводить до справжньої вартости робочої сили. Коли завдяки тимчасовому збільшеню попита і збільшеню заробітної плати, тимчасово і поліпшуєть ся становище робітників, то слідом за тим голод і смерть жорстоко карають їх за сей короткий добробут.

Ці страшні лабети німецький соціаліст Ляссаль запропонував навіть назвати залізним законом заробітної плати, котрий має таку страшну, подавляючу силу тільки через те, що робітники не мають знарядь продукції і мусять продавати свою робочу силу тим, хто має її знарядя. Робітники мусять продавати свою робочу силу, як товар. Через се між ними повинна відбувати ся конкуренція, як і між иншими продавцями товарів. Коротко кажучи, залізний закон заробітної плати і страшна власть „царя-голода“ безпосередно впливають з теперішних порядків капіталістичного господарства. Ми бачимо одначе, що сей залізний закон тільки через се і тільки доти залізний, доки серед робітників панує конкуренція. Звичайно, коли робітники ідуть розпорошені і виступають по правилу „кождий для себе, а бог для всіх“ — вони неминучо самі зменшують свою заробітну плату до найнижшого рівеня, при котрому ледви можна животіти. І не вибюють ся робітники з цього каторжного житя, доки не зрозуміють, що треба кождому стояти за всіх і всім за кождого; доки не научать ся спільними силами нападати на спільного ворога — підприємця-капіталіста, примушуючи його до уступок.

Тільки тоді буде знищено в коріні капіталістичне господарство, щезне зовсім конкуренція між робочими людьми, а значить зникне і грізна мара „залізного закону“. Тай тепер становище робітників не безнадійне. Робітничі спілки страйки, всякі способи оборони своїх спільних інтересів, коли і не можуть цілковито знищити конкуренції між робітниками, всеж здатні значно її ослабити. А коли слабне

конкуренція між робітниками, може збільшувати ся заробітна плата.

Значить, хоча деякі соціалісти і назвали закон заробітної плати „залізним“, та сї слова не повинні позбавляти робітників надії. Добре, хай залізний, але однодушна згода робучих людей — така велика сила, під натиском котрої гнеть ся й залізо. І не тільки гнеть ся, але й ламаєть ся. Невпинною боротьбою з хазаями робітники й тепер можуть розвігнути хоч трохи залізні кайдани царя-голода. Та приїде час — і робочий нарід знищить зовсім ті кайдани: а для сього йому доведеть ся покласти кінець всьому капіталістичному господарству.

Ми розглянемо тепер капіталістичне господарство в усій цілости; розглянемо, як впливає воно на робітничу класу, яку ролю воно відіграє в долі людскости.

Розділ VIII.

Капіталістичне господарство.

В п'ятому розділі, говорячи про повстанє мануфактури, ми назвали „спритного“ слюсаря, котрий завів собі мануфактуру, капіталістом, а саму мануфактуру капіталістичним підприємством. Які ж ознаки капіталістичного підприємства і що таке капітал? Наш спритний слюсар, перше ніж запрягти в ярмо знедолених слюсарів, повинен був мати майстерню, струменти, матеріал, мати знарядя продукції. Сї знарядя продукції (матеріал та струменти) не з неба впали, а теж вироблені працею. Зорана земля, годованє худоби, плуг, струменти, всякі будинки, коротко кажучи, все, що потрібне для розумної праці — все се — продукти людської праці. Сї продукти попередньої праці, без котрих неможлива дальша праця, знаходять ся по части в руках самих витворців, а по части в руках таких осіб, котрі самі їх не вживають, а примушують інших до праці за помічю сих продуктів. Коли знарядя продукції знаходять ся в руках самих витворців, вони уживаючи їх можуть, коли схотять, витрачувати тільки необхідну працю і витворювати тільки необхідну вартість для свого існуваня і утриманя знарядь в добрім стані. Так наприклад рільник може обробити лише стільки поля, щоби вистарчило на удержанє його родини і його самого, а також на направи знарядь і пашу для худоби. Слюсар теж може лише стільки робити, щоби вистарчило на удержанє його самого і родини і опріч того на утриманє в належнім порядку струментів та майстерні. Коротко кажучи, витворець, що має знарядя праці і матеріал до праці, не має крайньої потреби витра-

чувати додатку працю і витворювати додаткову вартість бо він може обійти ся без неї. Інша річ, коли знарядь продукції належать до тих, котрі самі їх не уживають, але послугують ся ними за помічу чужої праці. Такі власники знарядь продукції не можуть задовольнювати ся тим, щоби робітники витрачували необхідну працю і витворювали тільки необхідну вартість, бо в такому випадку для власників нічого не лишить ся і для них не має інтересу заводити підприємство. Вони не можуть обійти ся без додаткової праці (чужої) і додаткової вартости, котра складає їх зиск і для котрої вони заснують підприємство. Такі власники знарядь продукції і будуть капіталістами, а самі знарядя — капіталом. Капіталіст витрачує капітал, але тільки для того, щоби капітал повернув ся до нього збільшений, з зиском. Таким чином капітал — се та частина продуктів людської праці, власники котрої пускають її в оборот за помічу чужої праці для одержання зиску. Тому що всі продукти людської праці виявляють свою вартість в грошах, то й гроші, коли їх пускають в оборот для одержання зиску — теж капітал. З сього означеня капіталу випливає, що капіталістичне господарство може розпочати ся тільки тоді, коли продуктивність людської праці дійшла певної висоти. Коли робітник може виробляти своєю працею тільки необхідну вартість (стільки, скільки треба для його існування), ся праця не може дати капіталістови додаткової вартости або зиску. Опріч того, для капіталістичного господарства потрібні робочі руки, себ-то витворці, позбавлені знарядь продукції і змушені голодом продавати свою робочу силу капіталістови.

Капіталістичне господарство ще ніде не виперло цілковито господарства дрібних витворців і скрізь стрічаєть ся поруч обидві форми господарства. В Росії дрібне господарство тримаєть ся упертійше, ніж в інших країнах. Не кажучи про дрібного селянина, в Росії існують ще сотні тисяч кустарів, себ-то дрібних ремісників, не цілком відірваних від засобів продукції. Але і в Росії капіталістичне господарство чим раз більше поширюєть ся через те, що відбуваєть ся в широких розмірах обезземлене селян і повернене їх в „робочі руки“ для панів. Скажемо про се кілька слів. Хоча при дрібному господарстві витворець одержує сам не тільки необхідну вартість, але й додаткову, котра при капіталістичному господарстві йде до кишені капіталіста, тим не менше становище дрібного витворця-різьника зовсім не ліпше, бо майже все, що він продукує, йде на податки, викупні сплати за наділ, і на арендну плату за панську землю, без котрої він не може обійти ся через недостаточність свого наділу. При найкра-

сих умовах для витворця-рільника лишається тільки необхідна вартість, себ-то він одержує від свого самостійного господарства не більше, ніж одержує наймит у пана. Коли ми бачимо, що селяни всеж уперто тримаються свого господарства, се зовсім не через те, що їм лишається хоч найменша частина додаткової вартости, яку вони вироблюють: вони тримаються його через те, що тяжко для них з ним розлучити ся, тяжко для них утратити свою волю, зійти на становище робочої худоби у капіталіста. Та буває і так, що всі ці податки та оплати забирають не тільки всю додаткову вартість, яку вироблює рільник в своїй господарстві, але навіть і частину необхідної вартости. Витворцю не вистарчає засобів для існування, бо в нього з рота видерли його мізерний кавалок хліба. Він приміщує до свого хліба полову та лободу, але довго таке становище не може для нього тягти ся. Коли господарство підупадає, він муєть кидати свою рілю і йти в найми до пана або на фабрику, де він принаймні буде одержувати необхідну вартість в формі заробітної плати. При недостатку селянського наділу, при величезних податках до скарбу і при непомірно високій арендній платі за землю селяни не можуть довго утримати ся на своєму господарстві, бо правительсто і пани беруть від них не тільки всю додаткову вартість, але й частину необхідної. Такі причини обезземеленя селян. Воно, як бачите, залежить, зовсім не від господарських причин, як залежить від них наприклад утрата ремісником-витворцем знарядь продукції через конкуренцію мануфактури. Конкуренція — се чисто господарська причина; а у нас селяни утрачують землю без всякої конкуренції, а просто через грубу силу правительства, котре завжди тягне за панами і разом з ними грабує селян, видушуючи з них останню кєрвавицю.

Що-до ремісників-витворців, котрі працюють власними знарядями, і вони, як сказано, утрачують по троху через конкуренцію мануфактури свою додаткову вартість, а коли їх вільна праця почне оплачувати ся через сю саму конкуренцію нижче від необхідної вартости, їх господарство гине і вони обертають ся в „робочі руки“ для капіталіста.

Капіталістичне господарство починаєть ся з мануфактури. Мануфактура, як про се вже була мова в пятому розділі, повстає в містах, коли в суспільности ветигне встановити ся широкий поділ праці, себ-то, коли праця робітника стає на стільки продуктивною, що може не тільки удержувати самого робітника, але й дати зиск для капіталіста. Мануфактура сполучує під властю одного капіталіста певне число робітників, позбавлених знарядь продукції і робить працю продуктивнішою, ніж при дрібній ремісничій

продукції. Це походить від того, що при мануфактурній продукції менше видаєть ся на майстерні та струменти, а мануфактурний поділ праці ще збільшує її продуктивність.

При мануфактурному поділі праці кожний робітник робить тільки частину свого продукту, тим часом як при суспільному поділі праці кожний виробляє цілий продукт.

Ми вже знаємо, як впливає мануфактурна на дрібних ремісників. Подивімо ся тепер, що вона робить з тими „робочими руками“, котрі лиха доля кидає її в жертву.

Головна сила мануфактури лежить в мануфактурному поділі праці. Пильне око хазяїна бачить всі користи сього поділу, і він сплкуєть ся запровадити його на своїй мануфактурі в найширших розмірах. До чого доходить поділ праці в мануфактурі, можна бачити з того, що наприклад на мануфактурі голок, кожда голка переходить через руки 72 робітників, перше ніж буде цілковито зроблена. Кожний з 72 робітників робить тільки одну частину всеї праці: один тягне дріт, другий пробиває вушка, третій нагострює кінець і т. д. Кожний робітник при звичаюєть ся до своєї часткової праці і робить її швидше і краще, ніж коли б йому довело ся робити цілу голку. Всі 72 робітники мануфактури потягом того самого часу зроблять разом далеко більше голок, ніж 72 вільних робітників. Та се при звичаюване до дрібонької частини всього виробу продукту дорого коштує робітників. Вступивши до мануфактури, ремісник, що вміє робити цілу голку, одержує яку небудь частину робити, наприклад нагострюване кінців голки. Він постійно занятий тільки сам нагострюванем. Руки в нього так привикають до сеї одманітної праці, що нарешті стають цілком нездатні до іншої праці. Ремісник цілком забуває своє ремесло. Коли ремісник вироблює цілий продукт, йому частъ приходить ся обдумувати, як краще взяти ся до справи, щоби виграти час, або щоби краще зробити продукт. При виробі цілого продукта у нього повинна робити думка. А при безперервному вироблюваню тільки частини продукта руки робітника самі по собі, як пущена в рух машина, вироблюють сю частину, думка робітника не працює і він від тяжкої і страшенно одманітної праці цілковито робить ся розумовою калікою.

Таким чином мануфактурний поділ праці калічить тіло робітника Perez при звичаюване до найменшої кількості рухів і приглушує його розум, позбавляє його роботу всякого сенсу. Коли випадково значинить ся мануфактура, в котрій покалічено робітника і при звичаєно до одної „частини“, то такому каліці нема куди діти ся. Його

становище гірше від становища чорного робочого: він може мати працю тільки на такій мануфактурі, де є на його „частину“.

Покалічений ремісник так само прикутий до мануфактури, котра його скалічила, як каторжник прикутий до своєї тачки. Таке становище дає хазяїну-капіталісту велику власть над мануфактурними робітниками. Вільні ремісники відносно продукції своїх товарів не знають над собою ніякої влади, окріч конкуренції.

А в мануфактурі капітал накладає на робітників свою залізну руку, ламає і калічить їх, щоби тим легше видушувати з них свій зиск. Та швидко і сеї влади над мануфактурними робітниками стає за мало для капіталіста. Адже мануфактура тримаєть ся виключно на зручності робітників.

Серед „робочих рук“ на ринку ремісників не багато, нема з кого вибирати. Ремісники знають свою ціну і борять ся з утисками капіталістів. Капіталіст стрічає в них силу, котра перешкоджає йому безконечно збільшувати свій капітал. Окріч того заробітна плата ремісників вища від плати чорно-робочих.

В конкуренції, котра повстає між капіталістами, кожний з них силкуєть ся продавати свій товар дешевше від інших, а се можливо тільки при зменшеню праці, котра потрібна для виробу сього товару. Через се кожний мануфактурист силкуєть ся зробити зайвою в своїй продукції зручність ремісників, котрі до того не дуже спокійно ідуть в хазяїському ярмі. — Силкуєть ся зробити працю простішою і легшою: являють ся машини. Кожда машина складаєть ся з двигунового приладу і властивої робочої машини. Коли уважно розглянути робочу машину, то дуже легко спостерігти, що працю, котру виконує струментом рука ремісника, в машині виконує тим самим струментом і за помічю того самого руху механізм. Можна би сказати, що струмент взято з рук і передано механізмови для виконання тої самої праці. В тартаку (лісопильна машина) пили тримають і порушують два коромисла, котрі подібні до рук і роблять такий самий рух, як руки трачів (пилярів). Те само можна спостерігти в варстаті до сверлування. В варстаті до гембольованя (до гембольованя металічних дошок) величезний гембель (рубанок) порушуєть ся „залізним столяром.“

Кортко кажучи, машина виконує механічну роботу, котра вимагає від робітника довгої ремісничої науки, машина заступає ремісничу працю.

Машини дають капіталістови величезні користи.

По перше, заступаючи ремієничу працю, машини роблять зайвою науку ремесла. Ми вже бачили, що ся наука збільшує вартість робочої сили. Значить, машини роблячи зайвою для робітників підготовчу науку, зменшують вартість робочої сили, або заробітну плату, а се безпосередна користь для капіталіста.

По друге, в мануфактурі вся продукція тримаєть ся на ремієничій зручності робітників, значить залежать виключно відокремлених осіб. А се робить мануфактурну продукцію хиткою, не позволяє хазяїнові її робити з робітниками все, що йому схочеть ся, для витягнення з них можливо більшого зиску. При машинній продукції справа стоить зовсім инакше. Робітник являєть ся на фабриці і застає готовою всю основу продукції: йому тільки треба прикласти свою силу, без всяких хитрощів. На мануфактурі струменти служать для робітника, робітник панує над продукцією, а на фабриці робітник служить при машині. Машина все робить, а він являєть ся тільки ніби частиною самої машини. Се дає фабрикантові більше власти над робітниками, робить продукцію міцнішою і тривалішою. Фабрикант каже: бунд тільки машини, а руки до них завжди знайдуть ся". І правда на його боці.

По третє, машина збільшують продуктивність праці, себ-то при машинній продукції робітник виробить за той самий час більше продуктів, ніж при мануфактурній. Ми знаємо, що капіталістичне господарство тримаєть ся на продуктивності праці; чим праця робітника продуктивніша, тим менша його необхідна праця (праця на вироб засобів до існування), тим більшими стають його додаткова праця і вироб додаткової вартости для капіталіста.

В пятому розділі ми вже говорили про користи машинної продукції в порівнянню з мануфактурною. Подивімо ся тепер, як відбиваєть ся машинава продукція на тих робочих руках, що стоять при машинах. Наш вік уважаєть ся віком машини. І дійсно, нема ні одной області продукції, де-б не працювали сі машини. Для рільництва мають ся парові плуги, косарки та жатки, машинні сівачки та віялки. Тепер нема ні одного ремесла, котре не можна би заступити машиною. Коротко кажучи, де тільки людині треба прикласти свою робочу силу до річної природи, вона скрізь стрічає машину, котра повинна значно зменшити і полегчити її працю. Здавало ся б, що з запровадженням машини повинна зменшити ся скількість праці робітника: коли він без машин працював 12 годин на день, а при машині може виробити стільки ж продуктів, скільки перше в 8 годин, то й робочий його день повинен

тягти ся 8 годин. А в дійсності виходить зовсім не те: з запровадженням машин робочий день удовжується ся без всякої міри. Де ж причини такої сумної суперечности? Припустімо, що який небудь спиртний купець завів собі мануфактуру для виробу гвіздів. У нього такий капітал, з котрим він може дати занятя для 30 робітників. Кождий робітник вироблює на день 2 пуди гвіздків: пуд гвіздків продається по два руб. Від кожного робітника хазяїн одержує додаткової вартости 50 коп., значить, від 30-ох робітників він одержує 15 руб. на день. Та от виїнадено машину для виробу гвіздків, і наш зручних мануфактурист поспішив її купити. Ся машина подвоїла продуктивність праці, і тепер ті самі 60 пудів можуть виробити не 30, а 15 робітників. Чиста вартість гвіздків зменшила ся тепер на половину, бо на продукцію кожного пуду витрачується ся тепер двічі менше праці. Коли вартість матеріялу 1 рубль і коли перше чиста вартість була 1 рубль, то тепер чиста вартість буде 50 коп., а вартість пуда машинових гвіздків буде 1 рубль 50 коп. (1 рубль матеріял і 50 коп. чиста вартість). Та наш хазяїн не дурень і продає гвіздки по тій самій ціні, як і ранійше — 2 рублі за пуд. Таким чином він одержить за працю 15-ох робітників стільки ж, скільки перше одержував за працю 30-ох робітників, себ-то він не тільки одержить додаткову вартість тих 15-ох робітників, котрі у нього працюють, але також і всю необхідну вартість тих 15 робітників, котрі в нього не працюють. Се буде тягти ся доти, доки інші мануфактуристи не запровадять у себе машини і не доведуть конкуренцією ціни гвіздків до їх справжньої вартости — 1 рубль 50 коп. Се горячий і солодкий для капіталіста час, протягом котрого він один користає з винайденої машини і кладе собі в кишеню величезні зиски. — сей час і являється ся головною причиною, котра змушує капіталіста запроваджувати машини.

Та щож стало ся з робітниками нашого колишнього мануфактуриста, тепер уже фабриканта гвіздків? Він на свій капітал міг собі купити тільки одну машину і при ній поставити тільки 15 робітників. Він дуже хотів би запровадити другу машину для р-нши 15 робітників, бо тоді він одержував би за працю 30-ох своїх робітників стільки, скільки інші мануфактуристи без машин одержують за працю 60-ох робітників. Та як йому не бажало ся одержати такий величезний зиск, він мусів задовольняти ся одною машиною і 15 робітниками, а інші показали ся для нього зайвими і він відправив їх.

Поки конкуренція не зменшила ціни гвіздків до їх справжньої вартости, все складало ся добре для нашого фабриканта. Він одержував дохід від тих робітників, котрі

в нього не робили. Та от і інші фабриканти покупили машини, ціна гвіздків упала до 1 руб. 50 коп., і манна небесна вичерпала ся. Фабрикант мусить тепер задовольняти ся тою додатковою вартістю, котру він видушує з тих 15 робітників, що працюють у нього. Ось тут він спостерігає, що погано облічив.

Ми знаємо, що кількість додаткової вартости, яку одержує капіталіст, залежить, по 1-ше, від довжини робочого дня, по 2-ге, від числа робітників, котрі в нього працюють, і по 3-те, від продуктивності праці. До запровадження машини наш фабрикант одержував від робітників що дня 15 руб. додаткової вартости. З запровадженням машин продуктивність праці збільшилася ся, великість необхідної вартости стала менша, а додаткова вартість стала більша — фабрикант одержує тепер з кожного робітника 60 коп. на день. Та у нього лишило ся тільки 15 робітників, і з них він одержує на день тільки 9 руб. Перше він одержував 15 руб. Машина тільки на перший час привабила його величезними зисками, а потім сі зиски зникли, як сон. Щож йому робити? Він не може збільшити число робітників: не вистарчає капіталу. Збільшити продуктивність праці — запровадити ще досконалішу машину, він поки що теж не може. Для збільшення своєї додаткової вартости йому лишається ся тільки удовжити робочий день. Він се й робить. Та ще перед тим, як ціна гвіздків зменшила ся до 1 руб. 50 коп., фабрикант уже удовжив робочий день. Своїх 15 робітників він змушує робити що сили, щоб одержати від них як найбільше товару і використати той горячий час, поки інші ще не запровадили машин.

Та щож дає фабрикантові таку власть удовжувати робочий день? А ось що. З запровадженням машин в якій небудь наростає продукції стає зайвою частина робочих рук, котрі перше робили в сій продукції. Сі зайві руки викидають ся геть з фабрики і очевидно мусять опинити ся на ринку. Там вони збільшують подачу праці. Зі збільшенням подачі відбувається ся конкуренція між робітниками, і ся конкуренція не тільки дає можливість фабрикантам зменшувати заробітну плату, але і збільшувати робочий день понад усяку міру. Зайвих рук досить і нема чого вязати ся тим, що від малої плати та надмірної праці робітники гинуть, як мухи.

Та се ще не все. З запровадженням машин робить ся зайвою не тільки ремісничя зручність робітників, але також їх фізична сила. При машині може стояти слабій з таким самим успіхом, як і душний. Через се запровадження машин притягає до праці на капіталіста жінок та дітей. А се ще збільшує подачу праці і конкуренцію між робітниками.

Ми бачили, що заробітна плата мусить мати в собі вартість засобів до існування робітника і його родини. При мануфактурній продукції праця робітника удержує всю його родину. Через притяганє жіночої та дитячої праці і збільшену конкуренцію при машинній продукції робоча плата господаря родини мусить зменшити ся саме на стільки, щоб разом з заробітком жінки та дітей вистарчило сеї плати на удержанє цілої родини. Таким чином з запровадженєм машин праця цілої робочої родини оплачуєть ся такою самою заробітною платою, якою при мануфактурній продукції оплачуєть ся праця одного господаря. До того машини дають можливість капіталістові удовжувати робочий день. Ми вже бачили, як руйнуючо відбиваєть ся на робітниках мануфактурний поділ праці тим, що приковує кожного з них до одного мізерного занятя, калічить його і робить його нездатним до иншої праці. Не краще впливають на робітників і машини.

Самостійний витворець-ремісник мусить мати для виробу своїх продуктів не тільки ремісничу зручність, але також і певний розумовий розвиток, котрий дає йому можливість розуміти всю продукцію і робити в ній всякі поліпшення. Сей розумовий розвиток дає ремісникові як попередня наука ремесла, так і саме виконуванє ремесла. Коли ремісник опинить ся на мануфактурі, де існує широкий поділ праці, він уже тратить понятє про цілий виріб продукту: він виробляє тільки частину продукту, а про виріб усього продукту знає хазяїн мануфактури. Та коли робітник вступає до фабрики, і його ставлять до машини, він затрачує понятє не тільки про цілу продукцію, але й про її частину. Він не знає, який продукт і як буде вироблений його працею. Все знанє, весь розум робітника порейшов до машини, а сам робітник тільки частина машини.

Таким чином капіталістичне господарство не тільки позбавляє робітника знярядь продукції, але веде до відділеня розумової сторони продукції від фізичної. Розумова сторона і капітал (наука, машини) з'осереджують ся у капіталістів, а фізична сторона (робоча сила) — у робітників. Зрозуміло, яку страшну власть над робітником, при всякій иншій перевазі, се дає капіталістові.

Машини незвичайно погано впливає на тіло робітників. З дитинячих літ робітникові доводить ся виконувати одну яку небудь працю при машині, пристосовувати свої рухи до страшенно одноманітних рухів машини. Зрозуміло, що опріч машини, до котрої робітник при звичав ся, він став нездатним до якої иншої праці. Наприклад при поліпшених друкарських машинах доводить ся працювати літям 13-и або 14-и літ, вся праця котрих полягає на під-

кладуваню паперу під прасу, і ся праця тягнеть ся 12 годин що дня. Нема нічого дивного, що сі нещасливі істоти цілком утрачують людську подобу. Та що найгірше — се те, що капіталіст, покалічивши робітника на все жите працею при одній машині, раптом викидає його на улицу. Зараз ми побачимо, що саме спонукує капіталістів до єього.

Збільшенє додаткової вартости можливе тільки при збільшеню числа робітників, удовженю робочого дня і збільшеню продуктивности праці. Запровадженєм машини зменшуєть ся число робітників, зайятих у фабриканта, зменшуєть ся його додаткова вартість. Значить, він може осягнути збільшенє додаткової вартости тільки через удовженє робочого дня і збільшенє видатности праці. Ми бачили, як безсоромно капіталіст користає з свого становища і удовжує понад міру робочий день. Тепер подивімо ся, як він по запровадженю машини збільшує свій зиск збільшенєм видатности праці.

Коли машина запроваджена в якій небудь галузі продукції, дальше збільшенє видатности праці може бути осягнене або запровадженєм машин до всіх частин сеї продукції, в котрих ще не було машини, або заміною запровадженої машини — новою, ще досконалішою машиною. А тому що збільшенє видатности праці являєть ся для капіталіста необхідною умовиною — для нього необхідний зиск! — то він мусить постійно запроваджувати все нові і нові машини. Коли в мануфактурі поділ праці доведено до належної широкости, самий спосіб виробу продуктів стає незмінним, — каменіє. Сей спосіб переходить від одного покоління до другого, від батька до сина, як се буває в цехах. А в фабричній продукції намаганє капіталіста одержати можливо більший зиск спонукує його удосконалювати працю, заводити нові машини і таким чином міняти часто самий спосіб продукції. Таке прикладанє машин викидає на ринок багато „рук“, що стали зайвими. Сі „руки“ повинні при звичайти ся до інших машин, а се їм тим тяжше зробити, що кожда машина вимагає при звичаєного до неї робітника, покаліченого на її спосіб. Таким чином фабрична продукція, запроваджуючи все нові і нові машини, постійно розвиваючи ся, часто викидає робочі руки на ринок і вимагає від них уміння робити при всякій машині. Нова вопіюча суперечність капіталістичного господарства, котра потягає за собою страшенне бідунванє для робітничої класи. Жадність фабрикантів до зиску змушує їх запроваджувати все нові машини. Та існують такі машини, що коштують дуже дорого і запровадити їх може тільки великий капіталіст. Коли великий капіталіст

запровадить таку машину, котрої не може запровадити дрібний капіталіст, то в конкуренції, яка відбудеться між ними, переможцем вийде великий капіталіст, бо його нова машина, збільшивши видатність праці, дає йому можливість продати товар дешевше, ніж продає дрібний капіталіст. Як мануфактурист побиває окремих витворців, так більша мануфактура побиває дрібну: як фабрика побиває велику мануфактуру, так і велика фабрика мусить побивати конкуренцією дрібну фабрику. Коротко кажучи, конкуренція намагається передати продукцію в руки великих капіталістів.

Тільки великий капітал може зробити великі удосконалення в продукції, зробити працю найбільше видатною. Характеристичною рисою капіталістичного господарства саме й являється панування великого капіталу і великої продукції.

Великі фабриканти не знають докладно, скільки треба на ринках їх товарів, але заразом намагаються одержати якомога більше зиску, примушують їх продукувати якомога більше товарів. Через це часто буває, що ринки переповнюються товарами, котрі лишаються без руху. Запровадження машини викидає на вулицю „зайвих“ робітників і зменшує заробітну плату зайнятих робітників. Через це всі робітники мусять скоротити споживання всяких товарів, і попит на товари зменшується. А тим часом, хоча попит і зменшився, запроваджені машини виробляють ще більше товарів, ніж раніше і ще збільшують подачу. Це знову одна з суперечностей капіталістичного господарства, і наслідком цього буває застої промисловості, так звана криза.

Через переповнення ринку товарами та через лихе становище робітників, зменшується попит на товари, а через це мусить зменшитися продукція цих товарів. Великі фабриканти мусять скоротити продукцію або зовсім її припинити: через це знову викидається на вулицю багато робітників. Таким чином велика продукція — це палиця, котра обома кінцями однаково б'є робітників. Раз б'є запровадженням машин, роблячи „зайвою“ частину робітників, другим разом б'є зачинаючи фабрики. І таке становище раз у раз повторюється, бо сам капітал все знаходить ся в руху.

Поглянемо тепер ще раз на цілість капіталістичної господарки.

Капіталістичне господарство починаєть ся там, де суспільний поділ праці зробив саму працю видатною і zarazом там, де робітники позбавлені знарядь продукції. Головною підставою капіталістичного господарства являєть ся наймана праця і збільшене капіталу коштом додаткової вартости, яку витворюють робітники. Мануфактура з одного боку погіршує становище дрібних самостійних продуцентів, з другого боку калічить своїх робітників безконечним мануфактурним поділом праці. Конкуренція мануфактури викликає появу машин: з одного боку вони викидають зайві „робочі руки“, з другого боку притягають до праці на капіталістів жінок та дітей. Страшенна конкуренція робітників, через запроваджене машин дає капіталістови необмежену власть над робітниками. Ця власть виявляєть ся в непомірному удовженю робочого дня і зменшеню заробітної плати. Зменшене заробітної плати змушує робітника продавати капіталістови робочу силу жінки і дітей: праця цілої робочої родини оплачуєть ся так само, як при мануфактурі — оплачуєть ся праця одного батька родини. Машинова продукція калічить тіло робітників, пристосовуючи тіло робітника по машини, і руйнує розум робітника, відділюючи в продукції розумову сторону від фізичної. Після запровадження машин капіталіст мусить дбати про збільшене видатности праці. Він мусить запроваджувати все нові і нові машини. Звідси випливає мінливість в продукції. Капіталістичне господарство руйнує душу робітників, піддаючи їх під власть капіталу, котрий не знає ні правди, ні чести, ні добра, котрий поважає тільки один закон — зиск.

Та сим не вичерпуєть ся все те лихо, яке робить капіталістичне господарство. Капіталістичні порядки погано впливають не тільки на міських робітників та дрібних майстрів. Не менше терпить від них і селянин.

Через запроваджене мануфактурної, а потім машинової продукції, стало корисніше купувати на ринку багато річей, котрі селянин ранійше робив дома. Перше селянин майже цілу свою одежу готував з власного матеріалу своєю власною працею. Тепер фабричні та мануфактурні вироби своєю дешевістю роблять зайвою сю працю селянина. Рідко де селянин буде тепер виробляти сукно, на виготовлене котрого він мусить витратити, скажемо, 20 днів праці, коли те саме сукно, а може бути ще краще і гарнійше, можна мати на ринку за ціну 10-ох днів праці. Те саме і з иншими річами, котрі селяне колись виробляли самі для себе, а тепер купують на ринку. Через се дуже скоротила ся господарська робота селянина. Перше він був зайнятий цілий рік: в літі рілляництвом, а в зимі — домашніми робо-

тами. А тепер йому в багатьох місцях зимою дома майже нічого робити. Тепер він мусить витратити на своє господарство далеко менше часу, ніж давніше. Та ми вже знаємо, що чим менше часу ми вкладаємо в продукцію, тим менше ми виробляємо вартості. Значить, селянин тепер виробляє на своєму власному господарстві далеко менше, ніж давніше, і далеко менше одержує з нього доходу.

Опріч того він мусить тепер купувати на ринку багато тих річей, котрі давніше виробляв сам. І не тільки єї річі мусить він купувати, але й багато інших, котрі з часом зробилися необхідними для людини: нафта, чай, цукор, лялпи, книжки і т. д. На купно сих річей він мусить тепер видавати частину свого і без того зменшеного доходу. Грошей треба все більше і більше, а діставати їх стає все тяжше і тяжше. Капіталістичне господарство зробило значну частину селянської праці цілком зайвою, так само, як воно робить зайвою значну частину праці міських робітників, запроваджуючи нову машину.

Ще дошкульніше бє капіталізм селянина тим, що вдираєть ся до сільського господарства. В Америці наприклад великі хазяї та компанії захопили величезні простори найкращих дівчих земель, оброблюють їх поліпшеними сільсько-господарськими машинами та иншими удосконаленими приладами, роблячи сим велику економію на людській праці. Вони наповнюють ринки дешевим збіжем і страшенно зменшують ціни. Збіже все дешевшає і дешевшає. Де давніше селянинові було досить вивезти на базар пуд борошна, щобіи добути гроші і на податке і на всі потреби в господарстві — там тепер і 5 пудів не вистарчає.

Коли б селянин був письменний і мав більний гріш, він міг би поліпшити обробленє і удобрєнє, запровадити ліпше насїнє і машини. Та його навмисне тримають в темноті та ще й стрижують, як вівцю, ледви тільки обросте шерстю. Він витрачає на обробленє землі страшенно багато сили, виснажує її до того, що вона перестає родити. Працює селянин як віл, а користи з його праці не видно, його праця стає все менше вартною, і через те мусить все більше і більше підупадати добробут селянина, оснований на його власній праці.

Упадок загального добробуту селян, викликаний головним чином обезціненєм селянської праці, веде до того, що зменшуєть ся їх покупна сила, себ то їм стає все тяжше і тяжше купувати стільки річей мануфактурної та фабричної продукції, скільки їм треба. Капіталістам починає загрожувати застій в ділах, насуваєть ся примара кризи. Щобіи її запобігти, капіталісти починають дбати про те, щобіи знайти для своїх товарів покупців в инших місцях.

або як кажуть, знайти зовнішній ринок, дивлять ся, як би почати війну, силою захопити землю, підбити собі чужий нарід. Коли пощастило се зробити, справи капіталістів стоять добре. До завойованої землі вони можуть везти без всякого мита свої товари; натомість для чужих капіталістів вони замикають ринок — плати на границі велике мито, або повертай голоблі назад. Щоби збільшити таким чином доходи капіталістів, тепер часто розпочинають ся великі війни, ллється людська кров, робітників забирають в садати, посилають на край світа, витрачують скажені гроші на гармати, рупниці, казарми, воєнні кораблі... Збільшуючи своє військо, дужчі держави змушують слабші підписувати з ними договори, по котрим слабші держави відчиняють свої ринки на корисних умовах для товарів дужчих держав. Нарешті велике, стале військо потрібне буржуазії і її спілльникам — правительству для того, щоб держати в покорі нарід, котрий своєю працею постачає потрібну для них додаткову вартість.

Удержанє величезного війська, урядників, поліцаїв, жандарів, без котрих капіталістичне господарство неможливе, страшенним тягарем спадає на трудовий нарід, а особливо на селянство. Селянин уважаєть ся самостійним господарем. На перший погляд здаєть ся, що він від своєї праці мусить одержувати не тільки повну її вартість, як її одержує при сприяючих умовах фабричний робітник, а ще й той лишок, додаткову вартість, котру найманій робітник мусить дати хазяїну, а селянин міг би затримати для себе. Але ми знаємо вже, що дієть ся цілком инакше. З'убоженє селянства погано відбиваєть ся і на робітниках. Шукаючи заробітків, селяне ідуть до міст і згоджують ся робити хоч за безцін, терпіти всякий утиск і самоволю з боку хазяїв. Хазяї користають з сього, щоби поставити до праці замість упертих робітників та страйкарів зголоднілих та покірних бідарів-селян. Таким чином зростає утиск робітників, і хазяї тішать ся. З'убоженє селян причинюєть ся до з'убоженя робітників. Цар-голод спілльним ланцюгом приковує селянина та міського робітника до каторжної тачки невілльничої праці на користь капіталістів, правительства і всяких лихварів.

Ось через що у рілльників-селян, що не користають з чужої праці, і у найманих робітників ті самі спілльні вороги — капіталістичне господарство і царське самодержавство. І дійсно, яке тільки лихо не викликаєть ся капіталістичним господарством? Яке не завдячує йому своєї сили? Нема на світі такого лиха, котре не було б або безпосередно викликанє капіталізмом, або принаймні збільшенє його впливом — опріч хіба смерти, котра вже від

природи призначена для кожного. Але її смерть далеко частіше заглядає до убогих, робочих частин міста, ніж до тих частин, де живуть люди заможні. Особливо се справедливо відносно дітей: не маючи через убожество батьків потрібного догляду, доброї і здорової поживи, теплої одежі — діти в убогих родинах мруть як мухи. Всякі хвороби, особливо заразні, насамперед роблять собі гнізда в найбільше залюднених частинах міст, де в бруді і тісноті тують ся нуждарі, в сутеренах та халупах, де вони тиснуть ся, як оселедці в бочці. Те саме, тільки в іншій формі, бачимо і по селах: тіснота, бруд, погана пожива, темнота — тягнуть за собою хвороби і нещастя. А коли завитає голод, то вже неминувало підуть такі хвороби як тиф і цинга, котрі тисячами женуть людий у гріб. А звернімо ся до великих міст — позолочених столиць царя-голода. В їх темних та вохких сутеренах, де гніздить ся нужда, де робітничі родини живуть ціле життя без світла і повітря, в бруді та вохкості — там смерть і хвороби справляють свої бенкети. А в великих фабриках та заводах, де на розказ царя-голода робочий люд віддає останню кєрвавицю — там надривають ся сили, неують ся легкі, сліпнуть очі, скоро-чуєть ся життя працюючого люду і його змучених жінок та дітей. Таким чином навіть такі природні нещастя, як смерть, старість та слабість — в величезній мірі збільшують ся від панування капіталістичного господарства і втвореного ним убожества народу. А скільки ж є тих нещасть, котрі походять від людських учинків! Всі вони беруть початок з того самого жерела — з капіталістичного господарства, з панування багатого над убогим, сильного над слабим. Спінїмо ся на кількох фактах життя, щоб краще вияснити се собі.

Тисячі людей сидять у нас по в'язницях: майже 30.000 людей що року судить ся в ріжних судах, з них більша частина засуджуєть ся на засланє, або на тяжкі роботи. На удержанє такої величезної кількості злочинців — на будову в'язниць, купно арештантської одежі, на кайдани, на удержанє сторожі, на перевозуванє в'язнів з місця на місце, нарешті на удержанє ріжних доглядачів і стражників — видаєть ся у нас майже 15.000.000 руб. річно. Звідки ж береть ся се військo „нещасливих“? Цар-голд — ось хто жене людей. Нема роботи день, нема другий, надходить голод, і чоловік з розлуки йде на злочин: коли приходить неурожай і голод, а ні звідки нема допомоги, коли діти, як мухи вмирають від голоду, тоді батьки та матері готові на всякий злочин, щоб тільки не чути дитячого голодного плачу. Тепер вже стверджено, що в голodні часи в'язниці переповняють ся. А скільки ж разів

буває так, що по великих містах люде роблять злочини умисно на очах усіх, щоб тільки дістати ся до в'язниці. Роблять злочини найбільше селяне та робітники, позбавлені занятя та заробітку: у в'язниці при звичають ся до безчинного життя і переходять цілу науку злочинів. У нас право суворо карає невзначні злочини, зроблені з холоду і голоду, але пинні злочини — злочини великі, котрих є далеко більше, ніж дрібних злочинів — часто лишають ся без кари. А дже крадуть на кождім кроці спиритні і оборотні купці — крадуть з цілим спокоєм, і ніхто їх за се не карає, хоч про се знає кождий: а фабриканти, що рабують працю робітників, а пани, що окрадають селян — тих усіх не видко в в'язницях, на них видко ще черга не прийшла.

Непомірне богатство і жите чужим коштом викликають не менше, але богато більше ріжних злочинів, ніж сувора нужда. З якого боку ні розглянути капіталізм, скрізь він веде до розпусу, злочину, смерті. Злочинці сидять по в'язницях: то переважно муштини — жінок там менше. Жінок цар-голод посилає на улицю, до публичних домів, де вони продають своє тіло, де гинуть в розпусті від огидних хороб. В Паризі на кождих 8 жінок припадає 1 проститутка. В Москві самих зареєстрованих проститутток налічуєть ся 20.000, а поза ними стоять купи тих нещасливих істот, котрих не знає поліція. Не ліпше в Петербурзі, а особливо по торговельних містах — в Одесі, Рязі і Варшаві. Нужда жене дівчата до великих міст, де дістають ся вони в руки богатих та розпустних паничів і гинуть тисячами. Виховавчі заклади рік річно приймають десятки тисяч підкинутих дітей, з котрих виживає і виходить в люде тільки мала купка. Хто ж у сьому винен? Ми знаємо вже тепер відповідь: то капіталізм, котрий хапає людий в свою огидну пащєку, пеує їх своїм вікчемним отрутим диханєм. А бороти ся з ним незвичайно тяжко при тім розбитю, котре витворилоєь під утиском капіталізму і правительственной самоволі. Трудовий нарід завєгди намагав ся і намагаєть ся видерти ся з під сього утиску, та досі ще занадто міцно стоїть устрій в державі „царя-голода“. Правительство і цар підтримують богатих і віддають їм на поталу убогих. По стороні богатів стоїть сила війська, наука, знанє, вільний час, по стороні убогих тільки спільна недоля, спільні терпіня і вічна боротьба за кавалок черствого хліба. І як тут памятати про потребу розвитку і освіти людини, коли боротьба за існуванє захопила всі сили людини? Та подивіть ся навкруги себе, і ви побачите, що в усій сучасній суспільности від найнищих і до найвищих верств кипить безпе-

рестанна міжлюдська боротьба, війна всіх проти всіх, боротьба за багатство, власть, а найбільше за черствий кавалок хліба. Боротьба, в котрій люде забувають про ріжницю між правдою і брехнею, честю та безчестем. — веде до страшеної розпусті, до жорстокости і незлічимих нещасть. По селах селяне воюють між собою за ті кавалки землі, які лишили їм цар і пани, і боють ся як мухи в павутині, яку розстелили на них ріжні сільські глитаї і купці. По містах робітники відбивають один від одного заробіток, на перебії продаючи свою робочу силу підприємцям, котрі без сорому користають з їх здібнів і змушують їх робити на себе 10, 12 і навіть 14 і більше годин за мізерну плату. Дрібні майстри того самого ремесла готові один одного втопити в ложці води, щоб позбавити ся зайвого конкурента, щоб перетягти до себе заказчика. Теж дієть ся між дрібними купцями за покуця. Дрібним майстрам і крамарям загрожує конкуренція великих фабрикантів і власників великих склепів, котрі їх руйнують і примушують ставати приказчиками (субектами), найманими майстрами, або навіть звичайними робітниками у тих самих хижаків, котрі видерли з їх рук можливість провадити самостійне житє. Та й сї великі, пажершві хижаки виступають разом тільки тоді, коли треба краще затягти петлю на шию ослабленого суперника, коли треба міцніше натягти мотуз, яким вони притягли до себе несвобідній робочий люд. Між собою вони безупинно гризуть ся за зиск. Пани, фабриканти і купці теж воюють між собою і сплкують ся видерти один від одного ту здобич, яку вони награвували у працюючого народа.

Що дало замість сього капіталістичне господарство? Воно збільшило до неймовірних розмірів видатність праці. А з її збільшенем — зменшив ся неробочий час у робітників, і збільшила ся кляса людей, що живуть коштом народної праці. За давних часів усі дані і здобичі, які князі брали від підвладних громад, ледво вистарчали на удержанє князя, його дружини і, може бути, ще невеликої кляси — духовних осіб. А тепер народна праця удержує царів (та ще й як удержує!), їх міліонове військo, урядників, капіталістів і т. д. — ціле військo пявок, що тягнуть кров з народного тіла. Збільшенє кляси людей, що живуть коштом чужої праці і не турбують ся здобуванем собі насущного хліба, повело до того, що багато з членів сеї кляси заповнювали свій вільний час розумовою працею. Се вони розвинули всякі науки та умілости, котрі ставлять людський рід вище від всіх інших живих істот. Та все се куплено дорогою ціною життя міліонів робітників. Правда, людський розум, науки, всякі умілости стоять високо, але

для робітників усієї гарні речі недоступні: вони існують для невеликого числа людей, що живуть з чужої праці. Для робітників одно тільки є — робити до кривавого поту. Всієї успіхи тримають ся на спині робітників — час тепер і робітникам з них покористати ся. Відатність праці тепер величезна, хай же і робітники мають вільний час для розумових занять. Тепер для нас стануть зрозумілі всі ті явища життя, котрі вражають нас з першого погляду своєю суперечністю. Ми тепер знаємо, хто працює і хто ні, хто голодує і хто розкошує. Ми знаємо, як се діється. Для нас зрозуміло, чому робітникові доводить ся тиняти ся світами за кавалком хліба. Нарешті для нас зрозуміло, яку ролю грає при теперішніх порядках цар-голод. Він бере свою власть над людьми в капіталістичному господарстві, при котрому існує загальна війна, конкуренція всіх проти всіх, при котрій людина для людини ворог. Тепер подивімо ся, як можна влаштувати людське господарство на інших підставах, де не буде вже всіх лих капіталістичного господарства.

РОЗДІЛ ІХ.

Соціалістичне господарство.

З усіх лих, котрі спадають на людській рід, одні лиха залежать від причин чисто природних (наприклад смерть від старості), другі залежать від людських порядків, від людських відносин. Перших не можна знищити, але тільки ослабити, бо вони закони природи, другі можна і треба знищити. Оборонці капіталістичного господарства силкували ся довести, що воно — теж закон людської природи, що знищити капіталістичне господарство не можна так само, як знищити смерть. Хай через се робітники несуть свій хрест, а капіталісти свій. Для панів-капіталістів їх хрест звичайно дуже легкий. Опріч утіх вони від нього нічого не почувують: через се вони обома руками тримають ся за думку про те, що капіталістичне господарство — закон природи, і кричать „гвалт“, як тільки мова йде про зміну існуючого ладу. На се оборонці робітничої класи — соціалісти слушно пояснюють їм, що природа не творить одні руки для постійного неробства, а другі для постійної праці; одно черево для всяких вишуканих страв, а друге для хліба з половиною: природа не витворює капіталістів і робітників. Вона творить просто людей; через се і в життю люди повинні бути рівні. А коли ми в життю бачимо зовсім що инше, природа тут ні при чому. Не природа

утворила капіталістичне господарство, а люди: через се люди можуть і мусять змінити його, коли воно показуєть ся для більшости людскости тяжким хрестом. Виходячи з такої засади, соціалісти думають, що треба утворити цілком инший порядок господарства — порядок соціалістичного господарства при котрому будуть неможливі всі ті лиха, котрі походять від капіталістичного господарства. Підставою капіталістичного господарства і заравом усіх нещасть робітничої класи — служить наймана праця і конкуренція. Ми вже бачили, що перед капіталістичним господарством було господарство дрібних продуцентів, при котрому кождий господар мав знарядя продукції. Потім всякими насильствами та неправдами витворців відірвано від засобів продукції — з одного боку утворила ся класа капіталістів, з другого — „робочої руки“. Ми бачили всі застрашаючі наслідки такого ладу. Через се першою і головною підставою соціалістичного господарства мусять бути відсутність найманої праці. Робоча сила, а з нею і особа робітника, не повинна продавати ся як товар. Та щоби робітник міг не продавати робочої сили, він мусять мати в своїому розпорядженю знарядя продукції. Таким чином, здаєть ся, людскість мусять повернути ся до того, з чого вона почала: як в стародавньому господарстві витворець і знарядє продукції складали одну цілість, так і в новому соціалістичному господарстві витворець не буде відірваний від знарядя продукції. Та істнує глибока різниця між господарством дрібних витворців і соціалістичним господарством. При суспільному поділі праці, кождий витворець виробляє в своїому господарстві один продукт, при чому окремі витворці (слюсарі, шевці і т. д.) не вступають між собою в союз для полегшени продукції. Таким чином дрібне господарство позбавлене всіх користей співробітництва і мануфактурного поділу праці, і ми вже бачили, в яких величезних розмірах мануфактурний поділ праці збільшує її видатність. Коли б тепер людскість повернула ся відразу до дрібного господарства, вона мала би величезні утрати. По 1-ше, зменшила ся би видатність праці: по 2-ге, всі знарядя продукції, витворені при капіталістичному господарстві, всі сі фабрики і машини довело ся б кинути, бо не можна їх поділити між дрібними витворцями, ні ужити инакше, як за помічю спільної праці. Ось через що нове господарство не повинно бути господарством окремих дрібних витворців, при котрому кождий витворець окремо для себе володіє знарядями продукції. Нове господарство буде суспільним, (соціалістичним) господарством, при котрому витворці будуть користати з усіх добрих сторін співробітництва і мануфактурного поділу праці. Занад-

то дорогою ціною купила людекість всі поліпшення, зроблені капіталістичним господарством, всю цивілізацію, щоби відразу відмовити ся від них і вернути ся до первісного стану. Капіталістичне господарство сполучує багато робітників в одній якій небудь продукції, на одній фабриці, примушує їх робити гуртом, робить їх працю суспільною, збільшує сим видатність праці. Запроваджене машини повинне полегшити і скоротити працю робітників. При капіталістичному господарстві запроваджене машини не зменшує праці всіх робітників, але одну частину зовсім позбавляє праці і викидає на вулицю, а для другої частини робітників удовжує понад міру робочий час. Машини скорочують і полегшують працю робітників, але при капіталістичному господарстві машини являють ся найлютішими ворогами робітників. При соціалістичному господарстві продукція лишаєть ся така сама як і при капіталістичному господарстві, себто праця робітників буде спільна, суспільна, бо тільки при суспільній праці можливе прикладане машин і взагалі великі поліпшення, що роблять людську працю незвичайно видатною. Та коли знарядя продукції будуть належати до всієї суспільности, себто до тих, хто працює, тоді і додаткова вартість, яку вони вироблять, теж буде належати до них. В сьому лежить уся суть соціалістичного господарства. Капіталістів не буде, і цілю продукції буде не зиск, а задоволене потреб людини. Через се при соціалістичному господарстві запроваджене машини не буде викидати „зайві робочі руки“ на вулицю, а для решти удовжувати робочий день, але для всіх робітників скоротить робочий день і полегшить працю. Коли на якій небудь фабриці працює 100 чоловіка, а винайдена машина може заступити 50 чоловіка, то при соціалістичному господарстві запроваджене машини не викине сих зайвих 50 чоловіка на вулицю, але зменшить у двох робочий день усіх 100 чоловіка. Таким чином, щоби позбавити ся всіх лих капіталістичного ладу, товарового господарства і конкуренції, треба скасувати приватну власність на знарядя і засоби продукції і зробити їх спільною власністю всіх працюючих. Треба скасувати окремі приватні господарства і запровадити натомість спільне величезне господарство, в котрому всі працювали б на спільну користь. Треба скасувати товарове господарство, продукцію для куплі-продажи і запровадити натомість продукцію для загального споживання.

Коротко кажучи, треба запровадити соціалістичний лад.

Та чи можна запровадити соціалістичне господарство? Чи дійсно суспільність зможе забезпечити кожного, як слід, узивши на себе клопіт дбати про загальну працю для загального добра?

Учені прихвостні богачів кажуть, що коли б зібрати багатства цілого світа і розділити їх рівно між усіма, всі ледве ледве могли б жити. Звідси вони виводять, що убожество. — це неминуче лихо. За теперішніх порядків, кажуть вони, справи стоять краще: принаймні деякі забезпечені працею інших і можуть посувати наперед науки, умілости, робити нові винаходи та відкриття, котрі збільшують видатність праці. Змусить — кажуть вони, всіх працювати однаково наука і видатність праці підупадуць, людність по давньому буде збільшувати ся, і незабаром запанує загальне убожество і озлоблена боротьба за кавалок хліба. При сучасній нерівності існує багато страждань, та такий уже світ: а запроваджене загальної рівності занепастило би світ.

Подивімо ся, чи се так. Вилічено, що в освічених країнах Європи і деяких інших частин світа що року вироблюєт ся всяких продуктів і товарів на 89 630.000.000 рублів. На кожду людину припадає річно 208 рублів, значить, на родину з 5-ох чоловіка — 1040 руб. І се не так уже мало. Та ми брали всі ці країни разом а візьмім освічені країни. В Англії припадало би річно на родину 1685 рублів, а в Америці — 1950 рублів. Се вже й зовсім не мало.

Та хіба соціалізм лежить в тому, щоби зібрати і рівно поділити всі теперішні доходи? Зовсім ні. Тепер працюють не всі, значна кількість людей живе, нічого не роблячи, дуже багато людей займаєт ся безпожиточними справами, а часом і зовсім шкідливими.

В часі спокою на кожних 100 чоловіка здорової, робочої людности. 3—4 чоловіка, в часі війни навіть 10 чоловіка, відриваєт ся для війська від корисної праці. Се все найкращі робочі сили, і замість того, щоб вони своєю працею удержували людність, доводить ся людности удержувати їх своєю працею. Тепер з рільництва і ремесла живуть тільки три четверті частини людности. З одної чверти значна частина займаєт ся торгівлею, лихварством і подібними заняттями, котрі нічого не додають до багатства країни. А скільки народу служить ледачим панам і вдоволяє їх забаганки! Ми вже бачили, як часто при сучасному ладі бувають торгово-промислові кризи. Скільки людей лишаєт ся тоді без роботи! Скільки товарів псуєт ся, не знаходячи покупців! Вилічено, що самі тільки безпосередні банкруцтва підчас криз коштують країну 5 руб. на кожних 100 руб. капіталу! А скільки дурно тратить ся робочих днів підчас страйків, без котрих годі обійти ся при теперішніх порядках! В 1901 р. в Росії підчас страйків страчено, по відомости міністерства фінансів, майже 100.000 робочих днів. А скільки люду в звичайних обставинах лишаєт ся без праці! Ясно.

що при хоч трохи розумнішому розкладі праці доходи кожної країни повинні незвичайно зрости. Капіталістичний лад шкідливий для людскости, і кожний зайвий день його існування несе для неї величезні втрати.

Візьмім видатність праці. Хіба за соціалістичного ладу вона б не почала зростати далеко швидше? Капіталістичні порядки, як ми вже бачили, дуже затримують зріст видатності праці. Візьмім наприклад рільництво. Воно ледви розвивається, і в сьому нема нічого дивного. Кому поліпшувати рільництво? Наш селянин забитий, неписьменний, убогий. Ледве він здобуде зайву копійку, її видушать з нього зборщики податків (закутори), або зручно видурить спиртний глітай. Чиж можна при подібних обставинах думати про поліпшене систем і способів продукції? Звідки візьме селянин потрібні для сього засоби? Копирсає він собі вщнажену, непіддобрену землю, кидає погане зерно і чекає, що дасть йому погода. Зв'язаний податками, малоземлем, високою арендною працею, вічним безгрішем, задовженістю, непомірними процентами, продаючи все за безцін і купуючи все тричі дорожче, — селянин не може випростатись, не може вибитися з під власти землі: його існуванє вічно висить на волоску, воно залежить від усіх випадків та примх природи.

З другого боку для великих власників часто нема користі робити які небудь поліпшеня, бо вони дорого коштують і вимагають обережного поводження вичученого робітника. А коли такого робітника нема де взяти, і коли натомість можна мати за безцін селянина, готового обробляти панські лани своєю худобою, своїм плугом, своєю бороною, або, коли можна без всякої турботи здати землю тричі дорожче за гроші, або за частину врожаю тому самому робітникови, то нащо колишньому панові селянських душ дбати про видатність праці, коли він до ніякої корисної роботи не привик, коли він уміє тільки прожити, а не нажити. Страшно і подумати, яку величезну шкоду і для всеї людскости роблять такі порядки. Але і при такій невеликій видатності праці сільські господарі ще нарікають на надмірну продукцію збіжжя, на низькі ціни і дуже часто зменшують кількість управної рілі.

В тих небогатых благословенних кутках, де, або рільник міг вільно відітхнути, взяти ся як слід до поліпшеня свого промислу, або, де земельні власники, не мали можливости безпосередно грабувати селян, а мусіли звернути увагу на поліпшене способів обробленя — в таких кутках уже й тепер ми бачимо справжні чуда людського розуму і рук.

При теперішньому пасіню корів на звичайних лугах пересічно на одну корову потрібно 3 десятини. При штучному обводненню лугів можна випасти голову худоби менше, ніж на одній десятині: при сіянні трави, уживанню на пасу бураків та иншого в деяких місцях уже тепер уміють випасти до 5-и голов рогатої худоби на одній десятині, а на кращих землях люде умудряли ся випасти на одній десятині 8—10 корів.

Тоді як для нашого селянина урожай в 5—6 четвертей з десятини являеть ся добрим, на півночі Франції в рільники, що одержують від 15 до 19, а в деяких особливо добре обставлених господарствах, навіть до 56 і 28 четвертин — на одній десятині землі таким чином в тих випадках може мати удержане 12 чоловік. Звичайно, вони орють землю поліпшеним, иноді паровим плугом: в друге переорюють і боронують; беруть пасіне з під машини до сортованя; насіне не сіють, а при помочи особливих приладів садять рядами, обводнюють і піддобрюють землю річами, про котрі наші селяне не чували і не швидко може ї почують...

Під Парижом огородники часто платять за землю арендної плати на наші гроші 700, 800, 1000 руб. за десятину. Яким чином вони можуть виплачувати таку величезну суму? Тільки довівши видатність праці до незвичайної висоти. Вони, можна сказати, самі роблять собі землю і погоду. Піддобрюючи і піддушуючи землю, вони одержують особливий легкий садовий ґрунт — не землю, а золото; в ліпших господарствах огородник по скінченню арендного контракту увозить з собою всю землю. Вони сіють під склом, покривають рослини скляними рамами, роблять теплиці і огрівають їх: особливими приладами глибоко прогрівають землю. Один з таких огородників на простороні землі 46 сажнів довгій і 50 широкій — біля десятини — одержує річно 670 пудів моркви, 6000 качавів звичайної капустаї, 3000 цвітної, 5000 кошів помідорів і т. д. і т. д. — усього коло семи з половиною тисяч пудів ріжних овочів.

Правда, ми казали про виїмкові випадки. Та вони виїмкові і рідкі тепер. А завданє соціалізму саме в тому і полягає, щоби дати всім людам ті сприяючі умови для праці, при котрих сї виїмкові випадки стануть звичайними, і всім людам буде забезпечений цілковитий добробут і щастє.

Бачучи такі чуда людського розуму і умілості, можна тільки посміяти ся над людьми, котрі кажуть ніби то через те так багато убогих, що за багато розвело ся народу і на землі стало їм тісно. Ні, лиха та нещастя так багато

є через те, що теперішні порядки пригноблюють людей убожеством і темнотою, каторжною невільничою працею; їх повертають в робочу худобу, їм не дають заволідіти природою, опанувати її. І се не тільки в рільництві є; те саме, тільки в меншій мірі, ми бачимо і в фабричній промисловості. І там капіталістичні порядки не дають відповідного простору для збільшення видатности праці. В Росії наприклад капіталісти ще не мають користи запроваджувати багато машин, які вже запроваджено в Англії. Через що? Бо в Росії робочі руки дешевші, ніж там. При соціалістичних порядках можна було би зараз запровадити багато машин, для котрих тепер нема і не може бути місця. Коли машина заощаджує більше праці, ніж скільки треба витратити на її виріб, вона вже буде корисна при соціалістичному петрою. Не те ми бачимо тепер. Тепер капіталістові не те важне, скільки машина заощадила праці, а те, скільки заощадила вона йому оплаченої праці. А оплачує він тільки частину праці своїх робітників. За машину капіталіст мусить заплатити її дійсну вартість, а за працю робітників — тільки половину її вартости. Ось через що капіталістичний порядок затримує поширенє і прикладанє багатьох машин, затримує зріст видатности праці. І тільки соціалістичний устрій дасть їй повний простір.

А скільки ж здібних людей гине марно, скількох нищить брак освіти! Ті нечисленні самоуки з простого народу, котрі якимсь чудом здобули собі дорогу до знаня, дивують світ своїми відкритями. Їх подивляють, їх славлять, але не думають про те, що, може бути, ще більше так само здібних і талановитих людей гине для суспільности під тягарем каторжної праці, що збогачує нечисленну клясу людей, ні до чого нездатних ледарів.

І тільки соціалізм розкує ті кайдани, що сковують людський розум, розбуркає ті богаті сили і здібности, які тепер сплять в народі, і незвичайно збільшить власть людини над природою. Теперішні чуда видатности праці будуть видавати ся діточою забавкою в порівнаню з тим, що дасть соціалізм. Та не будемо говорити про будуччину. Уже і сучасна видатність праці зросла на стільки, що при правильному провадженю загальної господарки, можна було би забезпечити кожного всім тим, що потрібне для розумного людського існуваня. Один німецький вчений, приятель робочого народу, зробив докладний обрахунок для німецької держави, скільки людей повинно робити і скільки саме часу, щоб забезпечити всіх громадян шістьдесять мільйонної держави усіма продуктами рільництва, промисловости, ремесл і колоніального господарства (чай, кава і т. д.).

В своїйому обрахунку він узяв на увагу тільки теперішню пересічну видатність праці, хоча дуже добре знав, що ця видатність що року збільшується. Він запитав себе: якого добробуту може нарід досягнути тепер, і скільки він мусть витратити на це праці? Коли ж видатність праці в будучині збільшиться, зрозуміло що її добробут теж збільшиться і треба буде працювати ще менше. Ось що виходить з його обрахунку.

Щоби забезпечити шістьдесят мільйонів людність усіма речами, потрібними для доброго життя, досить, щоби п'ять мільйонів мужчин і три мільйони вісімсот тисяч жінок робили що року не більше як 8 годин на день. Разом потрібно, значить, вісім мільйонів вісімсот тисяч робітників і робітниць, себ то при бліжню одна сема частина всієї людности. Инакше кажучи, праця одного робітника може давати добре удержанє для сімох чоловіка. Щоб справедливо розділити між усіма сю конечну для суспільности працю вистарчає наприклад запровадити загальну трудову повинність, котра тягала ся б не більше 10-и літ для мужчин і не більше 7-и для женщин, наприклад від 17 до 27 літ для мужчин і від 17 до 24 літ для жінок. До 17 літ усі вчили ся б на громадський кошт в школі і одержували б там розумну освіту і вихованє. Потім всі йшли б на трудову службу, і по скінченю її мали б постійне удержанє, на котре могли б цілком добре жити разом з дітьми, доки вони не підуть на трудову службу. Коли б хто, опріч конечних річей, забажав ще мати річи роскоші, він міг би по скінченю своєї служби, вступити до вільних ремісничих союзів, де разом з иншими виробляв би річи роскоші після свого уподобаня і смаку. Таким чином 10 літ праці мужчини і 7 літ праці женщины могли би забезпечити цілій родині гарне удержанє на ціле житє. Мужчина і незамужна женщина, виеслуживши термін обовязкової суспільної праці, мали би повну волю в розцвітї літ і сил і могла би уживати свій час або на дальшу працю, щоби ще збільшити рівень свого добробуту, або тільки на розмовній розвиток та ріжні втіхи, коли хочуть задовольнити ся таким достатком, який тепер мають пересічно заможні люде. Сього ще мало. Шістьдесят мільйонів людність має п'ять мільйонів триста тисяч мужчин і коло чотирох мільйонів женщин, що становить разом девять мільйонів триста тисяч людей, здатних до праці. А тому що треба тільки вісім мільйонів вісімсот душ, то роизна було би річно біля шестидесяти тисяч людей увільнювати від обовязкової праці (трицять тисяч мужчин, що за десять літ дасть триста тисяч, і трицять тисяч женщин, що за 7 літ дасть двіста десять тисяч, а разом п'ятьсот десять тисяч). З сього привілею могли би

користати найталановитіші люди, які забажали б посвятити ся науці і штуці, щоби швидше принести користь суспільности своєю просвітною діяльністю.

Дуже легко було би опріч того зробити так, щоби трудова служба, котра буде відбувати ся при найкращих і найбільше корисних для здоровля умовах, не була подібна до сучасного життя в касарнях, щоби було якомога більше свободи при виборі занятя і місця служби. Було би занадто довго оповідати про потрібні для цього заходи. Для цього була би потрібна ціла книжка. Зауважимо тільки, що виконавці найтрудніших і найнеприємніших робіт могли би користати з різних полекш, як наприклад коротший робочий день, або менша кількість літ трудової повинности, а коли б не зважаючи на се, не знайшло ся б досить охочих, сі роботи виконували б усі по черзі, або по жеребку. Усе се, як ми зазначили, відносить ся до німецької держави, числячи її людність в шістьдесят мільонів. Легко зрозуміти, що справа зовсім не змінить ся, коли ми зробимо обрахунок для якої иншої держави з довільним числом мешканців, господарство котрої подібне до теперішнього господарства німецької держави. Скрізь буде те саме. Десятилітню повинність праці для мужчин і семп'ятною для женщин можна буде при соціалістичному устрою досягнути незвичайно високий розвиток освіти і забезпеченє всіх на ціле житє.

В соціалістичному устрою кожний з радістю буде відбувати свою працю, котра стане для нього жерелом вільности, незалежности, щастя і цілковитого достатку. В соціалістичному устрою не буде дармодів, що нічого не роблять і живуть коштом чужої праці, не буде також і убогих, що угинають ся під ярмом невольничої праці — всі будуть працювати стільки, скільки належить, і достатку вистарчить для всіх. Не буде також того, що бачимо тепер на кождім кроці, що побіч склепів, де полиці угинають ся від убрания і обуви, ходять півголі і босі робітники, що своїми руками виробили сю обувь і одежу; що перед величезними вікнами пекарень, реставрацій та споживчих склепів блукають півголоді люди праці, що часом не їли по кілька день. Не буде й того, що завжди буває тепер: в країні голод, а в неї купці вивозять збіжжє за границю: тисячі, мільони людей не мають порядного убрания, а купці та фабриканти матерії нарікають, що за багато виготовлено товару і нема для нього збуту; що в цілих областях мутє голодовий тиф, а великі господарі зменшують засіви і заміняють рілю на дуги — кажуть, що ціни на збіжжє зменшили ся, що збут за малий і засів не оплачуєть ся.

Тільки визволивши ся з під ярма невіленьничої праці, людина застановить ся над тим, що не з самого хліба живе людина. що треба дати поживу і свому духові. Тільки тоді в усіх людей ясным полум'єм вибухне бажане знання, тільки тоді людина зрозуміє всю привабливість науки. де людський розум вдмуєть ся в усі твори природи, розкриває її таємниці і тішить ся тим глибоким змістом, який вона знаходить в усьому, що її оточує; тільки тоді людина глибоко відчує всю велич краси, навчить ся розуміти, цінити і знаходити її скрізь — в зоряному небі і в гірських вершинах і в безмежному морі, і в барвній зелені піль і лугов і в тайниках людської душі.

Визволивши ся від усіх поганих бажань, викликаних куплею-продажою і боротьбою з ближнім за існуванню, людський дух відродить ся, стане чутливішим до духового життя ближніх, бо в сих ближніх він буде бачити не своїх ворогів, яких треба бояти ся і поборювати, але своїх приятелів і товаришів праці, з котрими приємно працювати разом для загального добра.

Ще багато багато відбудеть ся великих перемін з упадком держави „Царя-Голода“, коли наступить держава „Визволеної Праці“. Не легко буде здобути сю нову державу, але працюючий люд все лїпше й ясніше починає розуміти, що має в своїх руках могутню, незломну силу. А коли він остаточно се зрозуміє, тоді скине з себе царську, шляхетську і купецьку неволю і з гордо піднесеною головою вступить до нової держави „Праці і Вольности!“.

Вийшли з друку такі книжки:

М. Михайленко — Національне питання в Росії й війна.

М. Михайленко — Росія й Україна.

М. Михайленко — „Визвольні Маніфести“ російського уряду в теперішній війні.

Юрій Ручка — Російські соціалісти й теперішня війна.

М. Залізняк — Самостійна Україна — несоціалістичне гасло?

М. Залізняк — Українці, Росія й війна.

М. Драгоманів — Чудацькі думки про українську національну справу.

М. Драгоманів — Листи на наддніпрянську Україну.

М. Драгоманів — Віра і громадські справи, друге українське видання.

М. Лозинський — Українська Галичина — окремий коронний край.

К. Кавтський — Національність й інтернаціональність.

К. Кавтський — Національна держава, імперіялістична держава й союз держав. — Дмитро Сметанка — Соціалізм, завойовницька політика, патріотизм і націоналізм.

В. Лібкнехт — Чи Європа має скозачити?

Ф. Ляссаль. — Програма робітників.

Ф. Ляссаль. — Про суть конституції.

Др. Осип Назарук: Що се є: суспільні класи, боротьба клас, буржуазія, пролетаріят, капіталізм і організація?

В. Рюмінський — Повстане селян в Англії, друге українське видання.

Ф. Волховський — Казка про салдатецьку душу, друге українське видання.

Ф. Волховський — Казка про несправедного царя, друге українське видання.

Ф. Волховський: Як мужик став довжином у всіх.

Чи є тепер панщина?

В. Швачка — Чому позичали віру?

Х. Житловський — Соціалізм і національне питання.

К. Реннер — Національна справа, імперіялізм і соціалізм.

К. Реннер. — Нація, як правна ідея й інтернаціонал.

А. Вах — Цар — Голод, друге українське видання.

В німецькій мові вийшли

Georg Ruczka: Die russischen Sozialisten und der gegenwärtige Krieg.

Georg Ruczka: Die französischen Sozialisten und der Krieg

В „Політичній Бібліотеці“ вийшли:

Л. Василенко — Світова війна.

С. Томашівський — Галичина. Політично історичний нарис з приводу світової війни.

М. Лозинський — Утворення українського коронного краю в Австрії.

Друкують ся або готують ся до друку:

Н. Андреев: Початки релігії.

Ж. Жорес — Батьківщина і робітництво.

М. Борисов — Соціалізм і проблема національної автономії.

К. Ляйтнер — Імперіялізм московського народу.

Е. Пернерсторфер — Про довітний націоналізм. Національна справа й Партія Соціалістів-Революціонерів.

Галичина й її національне значіння для України.

Е. Бернштайн. — Інтернаціонал робітничої класи й європейська війна.

І. Сокира — Хай Європа козаче!

М. Драгоманів — Рай і поступ.

М. Драгоманів — Старі хартії вольности.

М. Драгоманів — Про неволю віри.

М. Драгоманів — Оповідання про заздрих богів.

М. Драгоманів — Швейцарська республіка.

Вандервельд Ідеалізм в марксизмі.

Л. Шинко — Оповідання з московської історії.

Частина I—III.

Л. Шинко — Робочий народ і державний лад.

Національна справа в Росії й як її полегодити.

Боротьба за землю і волю в Росії.

Що таке свобода й як її здобувати.

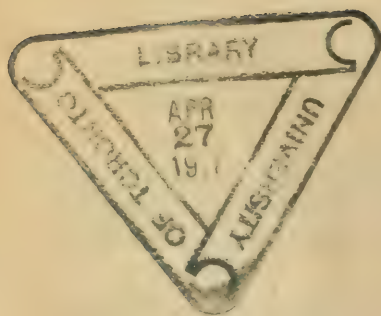
Від самодержавства до народоправства.

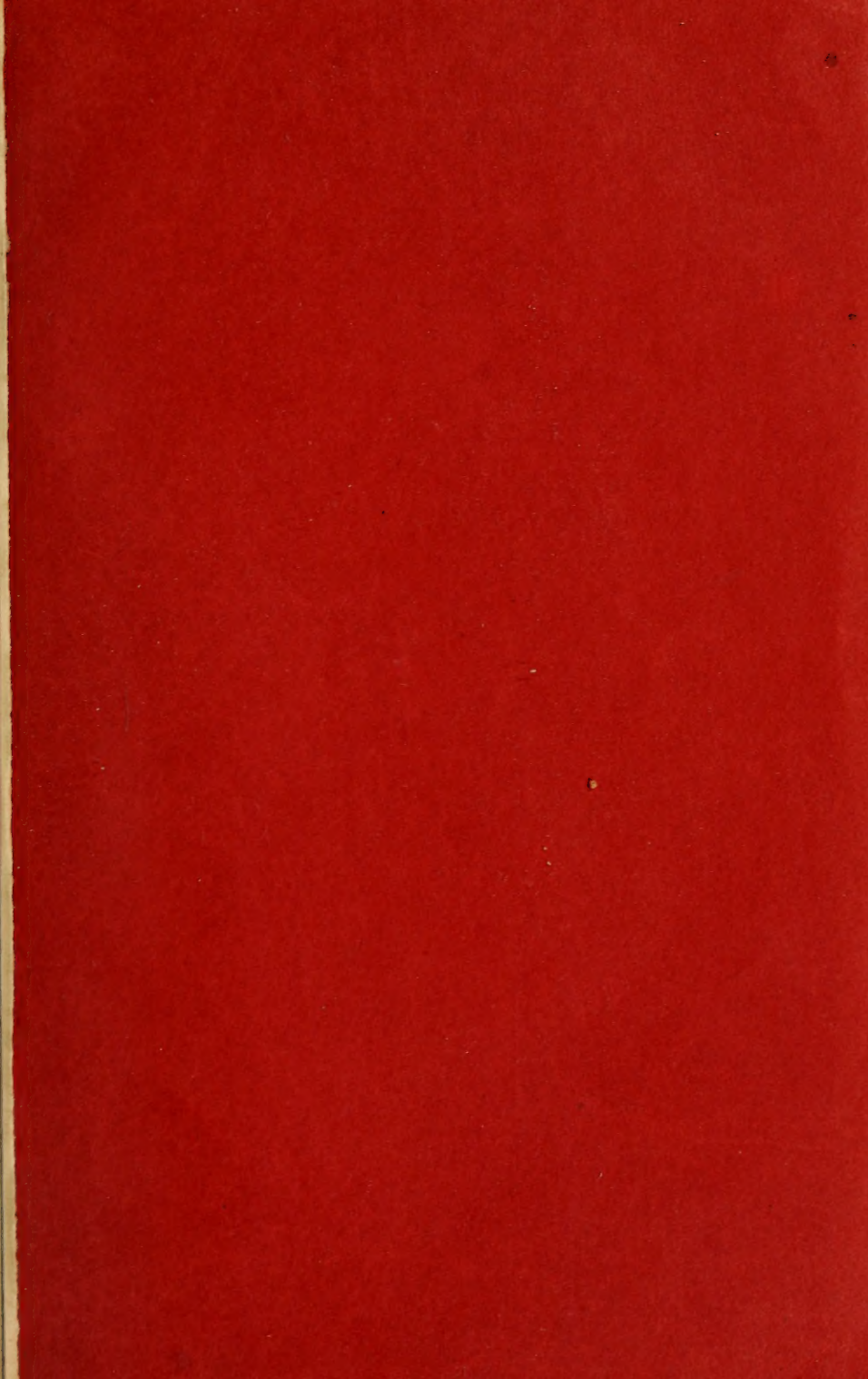
Панщина й її унадок в західній Європі.

Французька армія під час великої революції.

Славетні дні турецького в'їська.

В. Винниченко — Боротьба (оповідання).

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

HB
178
B3319
1915

Bach, Aleksei Nikolaevich
Tsar-holod

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 03 07 09 011 7